

Beweging voor radicale ecologie

AARDE-WERK-BRIEF

Driemaandelijks tijdschrift

winter 2012

Aardewerk vzw

Beweging voor radicale ecologie
Korte Herendaalstraat 8
B-3210 Lubbeek

00 32 (0) 16 23 60 16

info@aardewerk.be

www.aardewerk.be

RPR Leuven 0470.247.882

Verantwoordelijke uitgever: Jeanneke van de Ven,
Korte Herendaalstraat 8, B-3210 Lubbeek

Lay-out: Stijn Bruers
Redactie: Paul Haerden

INHOUDSOPGAVE

Redactioneel voorwoord	Paul Haerden	2
Op weg naar de plutocratie	Jens Jessen	4
<i>Land Grabbing</i>	Lieve De Kinder	7
De dictatuur van de middenklasse	Arundhati Roy/Iris Radisch	15
De bruikbaarheid van kosten-batenanalyse om maatschappelijk te beslissen	Aviel Verbruggen	21
Klimaatsepticisme: waarover spreken we en hoe overstijgen we de twijfel?	Paul Haerden	31
Gerard Manley Hopkins en de ecologische theologie	Kees Both	36
Ik wil de wereld wel redden	Toon Tellegen	49

Beste lezer(es),
Beste Aardewerk(st)er,

In het merendeel van de journalistieke bijdragen over de financiële crisis en de economische recessie wordt geklaagd over de aberraties teweeg gebracht door jongleurs van het internationaal financiewezen en wordt angstvallig gepeild naar het moment waarop we uit deze turbulentie zouden geraken. Wat dit dan concreet zou betekenen, is niet altijd zo duidelijk. Terug naar het oude, met hier en daar wat loodgieterwerk? Eerder af en toe komt echter aan bod dat deze financiële crisis niet meteen een *déjà vu* gevoel oproept en één van de zoveel facetten van een crisis met een algemenere strekking is en diepere wortels blijkt bloot te leggen, een beschavingscrisis die zich al over geruime tijd procesmatig aan het voltrekken is. In deze Nieuwsbrief brengen we vooreerst een bijdrage waarin Jens Jessen wijst op de manier waarop het net van banklobbyisten, bedrijfsadviseurs, ratingbureaus en multinationals, burgers en hun politici in zijn greep heeft en dat gaandeweg het model van de Westerse representatieve democratie, in plaats van een voor de burgers opererend en door hen concreet vorm gegeven forum, uitgehold en verworden is tot een gevaarlijke plutocratie, met veel (schijn)representatie. En representatie voor wie dan eigenlijk?

In nauwe samenhang met deze systeemkritiek lees je een artikel van Lieve De Kinder over de vooral in het Zuiden florerende praktijk van *Land grabbing*: de acquisitie of het in huur nemen van uitgestrekte terreinen, een eufemistische omschrijving voor wat in realiteit vaak neerkomt op landberoving, ten nadele van de lokale en meestal arme bevolking, doorgevoerd door investeerders en multinationals op zoek naar meer land en grondstoffen, met de steun van de betrokken nationale regeringen en soms gewapenderhand. Het trieste resultaat is dat reeds fragiele ecosystemen verder degraderen en de plaatselijke bevolking uit haar eeuwenoude habitat verdreven wordt.

Dezelfde onderwerpen van nefaste honger naar macht en rijkdom, instandhouding van sociale onrechtvaardigheid en het vastlopen van het kapitalistisch politieke en economische bestel, komt ter sprake in een vraaggesprek dat Iris Radisch had met de Indiase schrijfster Arundhati Roy, bekend politiek activiste, fervent antiglobaliste en verdedigster van 'het genoeg', krimp en cultuur van de levenskwaliteit.

Van Aviel Verbruggen, expert op het gebied van atoomenergie en klimaatverandering, lees je vervolgens een verhelderende bijdrage waarin hij ingaat op de relevantie van kosten-batenanalyses die economen, ten voordele van beleidsmensen, plegen te maken voor de inschatting van risico's inzake atoomenergie en klimaatverandering. Uit zijn uiteenzetting blijkt hoe een opvallende lichtzinnigheid vaak betoond wordt bij onderzoek, aanbeveling en besluitvorming in materies die repercussies hebben op het overleven en welzijn van de gehele mensheid.

Aansluitend bij de klimaatcrisis en van mijn hand lees je een artikel over klimaatscepticisme: wat het inhoudt en hoe we de verschillende posities kunnen ontstijgen.

De band tussen ecologisch en religieus bewustzijn komt niet zo vaak aan de orde. Hij biedt nochtans een interessant perspectief. Kees Both neemt ons in zijn bijdrage over de Engelse dichter Gerard Manley Hopkins mee in een analyse van drie gedichten aan de

hand waaruit naar voren komt dat een omgang met natuur en milieu die verder gaat dan het veilig stellen van pragmatische belangen van en toeristische attracties voor mensen, verbonden is met een houding van invoelende liefde en zorg voor en begrip van zowel de niet-menselijke als menselijke aanwezigheid in de wereld, een wezenlijk element van het religieuze bewustzijn. Als die verwondering en liefde ontbreekt, wordt een aanzet gegeven voor rooftochten op en het maakbaar kneden van de *Mitwelt*.

Als afsluiter voor deze Nieuwsbrief een kort poëtisch moment dat Toon Tellegen ons biedt rond de redding van de wereld. Wie droomt daar niet van?

Veel leesplezier en een vervullend ecologiserend nieuw jaar toegewenst!

Mede namens de Aardewerkploeg,

Paul Haerden
Redacteur

Januari 2012

OP WEG NAAR DE PLUTOCRATIE

Ongeremde rijkdom, bedrogen burgers: de tomeloze markt brengt de democratie in gevaar.

Ver terug liggen de jaren zeventig van de vorige eeuw waarin het kapitalisme algemeen maar als een rotsysteem bestempeld werd, maar in werkelijkheid, minstens in het Westen, een verregaand menselijk gezicht droeg en tegen zijn critici gemakkelijk verdedigd kon worden. Het beloofde welstand voor iedereen en leek deze verwachting, zeer in tegenstelling tot het socialisme, zelfs te kunnen inlossen. Het zorgde voor vorming, sociale opgang, de economische deelneming van iedereen, het was in ondernemingen en in de samenleving krachtig aanwezig om motieven voor klassenhaat en –strijd uit de weg te ruimen. Men kon ook zeggen: het was bereid zich te laten tomen om alle mensen voor zijn ontwikkeling en groei te winnen of toch maar van de socialistische bekoring af te houden. De ondernemers waren werkelijk bereid van een deel van hun winst af te zien teneinde de aanvaarding van het systeem en daardoor zijn langdurig overleven te garanderen.

Doch hoe men ook de toenmalige verhouding tussen werkgevers en –nemers, politiek en economie, wil inschatten, de bereidheid van het kapitaal om aanvaardingskosten te dragen, is verdwenen. Integendeel, voor de redding van de banken door wie de financiële crises over de laatste jaren veroorzaakt werden, moest de belastingbetaler opdraaien. Hij betaalt ook vandaag niet alleen om diep in de schulden zittende staten te redden, maar ook om de winsten van speculanten zeker te stellen die op het bankroet van deze staten wedden. Dit wordt overigens niet betreurd. Een heilsbelofte dicht niemand meer aan het kapitalisme toe. De markt, zo lijkt het intussen, is er nu eenmaal om de overlevingskrachten van staten, bedrijven en mensen te testen en de sterken van de last der zwakken te bevrijden.

Dat is de kern van de leer die algemeen, maar misschien ten onrechte, neoliberal genoemd wordt. In ieder geval heeft zij alleen nog een zwakke gelijkenis met het klassieke liberalisme dat de vrijheid van het individu niet alleen als de vrijheid van de sterkste marktdeelnemer zag, maar ook als de vrijheid om alle overigen in de ellende te storten. Een zeker, dikwijls vaag, nut voor het algemeen welzijn verwachtte ook de liberaal van de marktconcurrentie. Hij was misschien een dromer in zijn hoop op een magische macht van de markten om alles naar het goede toe te richten, een cynicus was hij echter niet. Dit veranderde wanneer in de bankcrisis plots op de staat beroep gedaan moest worden die de liberaal tot dan toe steeds als stoorzender buiten wilde houden. De indruk was zo overweldigend dat de markt niet meer het algemeen welzijn, doch het algemeen welzijn de markt moest dienen en de lofredenaars van het kapitaal ogenblikkelijk hun laatste mensvriendelijke beloften lieten vallen.

Dit betekende echter niet dat aan de regeringen ook maar eender welke van de dringend nodige marktreguleringen toegestaan werd. Veeleer gold de markt voortaan als natuurwetmatigheid die als dusdanig aan alle menselijke verlangens naar geluk en moraal onttrokken is. De markt werd een noodlotsmacht en iedere klacht reveleerde alleen de onbekwaamheid van de klagers die niet in staat waren haar te trotseren. Van de hoop op vooruitgang van de liberalen bleef niets over dan een Darwinisme dat zich verheugt over de *survival of the fittest* en het uitsorteren van zwakke schuldenaars, zwakke staten en zwakke werknemers viert.

Terugblikkend zal men misschien zeggen dat het de ondergang van het socialisme was die het kapitalisme op deze wijze ongeremd maakte en zijn mooipratere van een mooipratere naar een retoriek van de onverbiddelijkheid voerde. De systeemconcurrentie was weggevallen en het kapitalisme meende voor zijn aanvaarding niet meer bevreesd te moeten zijn.

Dit zou echter een zware fout kunnen blijken. Intussen is weliswaar nog geen revolutie uitgeroepen en de demonstranten die in Londen, Athene en Madrid op straat komen, hebben verontrustend genoeg geen politieke uitwerking. Tegen wie richt zich hun protest? Geloven zij door uitingen van wrevel het beursgebeuren te kunnen beïnvloeden?

Zowel de vreedzame als de sprakeloze keet schoppende protestmarsen tonen vooral een beeld van ongehoorde ontmoediging: die van op weg naar de slachtbank blatende schapen. En veel spreekt ervoor dat zij daarin alleen de houding van hun regeringen in de financiële crisis weerspiegelen wier boodschap aan de massa van burgers luidt: geduld uitoefenen, volharden en de schade betalen die zij niet aangericht hebben. Waar echter het stille gedogen de enig aanbevolen houding blijft, is het politieke daadwerkelijk vervluchtigd en heeft het geen democratisch betoog meer. Wanneer een zo belangrijk levensdomein als de economie die daarenboven vele andere levensdomeinen tiranniek determineert, aan het maatschappelijk vormgevend vermogen onttrokken wordt, is ook de democratie zinloos. Een democratie die er zich toe beperkt rookverboden in restaurants uit te vaardigen of over de veiligheidshelm voor fietsers te discussiëren, zich dus inschikkelijk te betonen voor het onderlinge betuttelinggedrag van burgers, maar die een grote macht die iedereen ringeloort, niet beheersen kan, is het papier niet waard waarop de grondwet afgedrukt wordt.

Het zou verwonderlijk zijn als het verlamme onmachtsgedoeve en de depolitisering van de jeugd hier niet hun oorsprong zouden hebben. Zij staat sprakeloos voor de regeringen die zij verkozen heeft en die niets ondernemen wat in het belang van de kiezers zou zijn. Wie heeft de politici gechanteerd, wie heeft ze omgekocht? Waar zijn de berenleiders door wie zich ganse kabinetten aan een neusring door de manege laten voeren? Ogenschijnlijk is de vrees voor een verkiezingsnederlaag niets in vergelijking met de druk die ondernemingskringen op politici in staat zijn uit te oefenen.

En inderdaad, de politici hebben voor een verkiezing niets te vrezen: de burger die de politici voor hun verraad aan zijn belangen zou willen bestraffen, zou geen partij binnen het democratische spectrum vinden die bereid zou zijn zijn belang tegen de economie door te zetten. Hij zou in Duitsland de SPD tegen de CDU of de CDU tegen de SPD of beide tegen de Groenen uitwisselen zonder dat zich aan het flikflooiën voor het kapitaal iets zou veranderen. De reden is eenvoudig: het kapitaal dat een regulering te wachten staat, zou zich over de wereld verplaatsen en welstand en arbeidsplaatsen meenemen. De dreiging met verlies van arbeidsplaatsen, maar ook de financiële kracht om ganse staten naar de afgrond te speculeren, verlenen aan het kapitaal een politieke macht die veruit gevaarlijker is dan alles wat een fijnzinnige kapitalismekritiek over vervreemding en andere psychische verre invloeden geformuleerd heeft.

Intussen zou het kunnen zijn dat arbeidsplaatsen hoe dan ook verdwijnen en de welstand ook hier te lande zich op een wijze van onder naar boven anders verdeelt zodat hij voor de massa der burgers geen belofte meer is. Met andere woorden, veel pleit ervoor dat de kapitalistische dynamiek van de winstmaximalisering iets teweeg brengt wat de scherpste critici van het systeem tot nu toe niet tot stand gebracht hebben: uit het systeem iedere verwachting van geluk bannen. Als deze ontzuivering zich eveneens over de wereld verspreidt, zal het kapitaal dat zich zo graag als een schuwe ree ziet, geen plaatsje meer vinden om de tedere ledematen neer te vleien.

En daadwerkelijk breidt de ontzuivering zich reeds uit. Zij kent geen partijgrenzen en dan vooral echt geen grenzen tussen links en rechts. Reeds zeggen conservatieve waarnemers dat zich in Amerika onder het manteltje van de markttretoriek in werkelijkheid een transformatie van het land ten gunste van een plutocratie voltrekt. Het lijkt nu oneindig moeilijk - en dat toont het resultaat van de marktliberale hersenspoeling - het manteltje weg te nemen en ons van de gedachte te bevrijden dat de economie, zoals ze is, ons lot vertegenwoordigt en dat onvrede hiermede gelijk staat met

godslastering. Alle economieprofessoren en –journalisten die de markt tot de beslissende sturingsinstantie van ons bestaan uitgeroepen hebben, meer nog de bedrijfsadviseurs die na de ondernemingen ook de scholen, universiteiten, theaters, het sportwezen, kortom alle levensdomeinen aan de wet van de rentabiliteit onderworpen hebben of hoogstens nog als toeleveranciers voor de oogmerken van de economie willen alimenteren, zij allen hebben aan de grote transformatie meegewerkt die ons inhamert dat er slechts één laatste woord is, namelijk dit van de winst.

Een bewijs van dit denken heeft net Hans-Peter Keitel, voorzitter van het Bundesverband der deutschen Industrie (BDI), geleverd wanneer hij het resultaat van de Libische rebellen huldigde: *“De vrijheid die miljoenen mensen thans genieten, biedt ook economische kansen – ook voor Duitse ondernemers.”* In het zicht van de Duitse economie is net iets, op het nippertje, goed afgelopen: god zij dank is de vrijheid in Libië geen doel op zichzelf, maar levert het economisch nut op.

Vaak hebben kleine dingen grote effecten. Misschien moet er alleen nog een paar kleine cynismen van deze aard zijn – het zijn haast delicatessen - en de ganse mensverachting van deze economische overtuiging wordt duidelijk.

Jens Jessen

Jens Jessen studeerde Germaans Filologie en Kunstgeschiedenis in Berlijn en München. Van 1984 tot 1988 was hij lector voor uitgeverijen te Stuttgart en Zürich. Tussen 1988 en 1999 werkte hij als redacteur bij achtereenvolgens de Frankfurter Allgemeine Zeitung en de Berliner Zeitung. Vanaf 2000 is hij afdelingshoofd van de katern 'Feuilleton' van het weekblad Die Zeit. Prioritair gaat zijn aandacht naar literatuur- en filmkritiek en het politieke gebeuren.

Het bovenvermelde artikel verscheen eerder in Die Zeit van 1 september 2011.

Vertaling uit het Duits: Suzemie Devriendt, Paul Haerden en Mayke Willekens

LAND GRABBING

Sedert de crisis van de voedselprijzen in 2008 groeit het fenomeen van *land grabbing*: het huren (over lange tijd) of kopen door buitenlandse overheden of bedrijven, van grote hoeveelheden land in het Zuiden, om er gewassen te telen, vaak voor de export. Het gebeurt in meer dan 60 landen, momenteel vooral toenemend in Afrika, waar reeds minstens 30 miljoen ha 'gegrabt' is. Buitenlandse overheden doen dit om hun eigen voedselproductie veilig te stellen en aan hun behoeften voor agrobrandstoffen te voorzien. Maar het gebeurt ook om te speculeren op de voedingsmarkt.

Vaak zijn regeringen van gastlanden vragende partij voor dergelijke *land grabs*. Ze verwachten het creëren van jobs en een stimulatie van de ontwikkeling. De bedrijven of overheden geïnteresseerd in deze gronden beloven dit ook, samen met het bouwen van wegen, scholen, ziekenhuizen. De gastlanden verlenen dan fiscale en andere voordelen voor de investeerders.

Meestal blijkt bij de gastlanden het 'stimuleren van de (landbouw)ontwikkeling' veel verwachtingen op te roepen die uiteindelijk niet kunnen ingevuld worden, en er zijn ernstige impacten op sociaal gebied en op het milieu.

Niet gebruikte gronden?

Vaak wordt gezegd dat de verworven gronden niet gebruikt worden en dat ze niemand toebehoren. Maar deze gronden kunnen toebehoren aan inheemse volkeren, die het land gebruiken voor hun levensonderhoud, maar waarbij de verbondenheid met hun land ook heel hun sociale, culturele en spirituele leven bepaalt. Hun land is hun leefgebied, waar ze zich een deel van voelen. Het is ook de plek waar hun voorouders begraven zijn. Het is de plek waar ze hun geneeskrachtige planten zoeken en hun rituelen uitvoeren. Vandaar ook hun uitspraak: 'onze grond is niet te koop'. Maar ook rurale gemeenschappen en kleine boeren kunnen generaties lang gronden gebruiken, voor het levensonderhoud van henzelf of dat van hun lokale gemeenschap. Zogenaamde niet gebruikte gronden kunnen gronden zijn die gebruikt worden voor het hoeden van hun vee, voor zwerfvlambouw of gronden die in bepaalde tradities een paar jaar braak liggen om de vruchtbaarheid te laten herstellen.

Gebruikers en eigenaars van de grond

In een aantal van de landen waar *land grabbing* plaatsvindt wordt in de wetgeving een onderscheid gemaakt tussen gebruikers en legale bezitters van het land, en hoewel in vele landen ook het statuut van gebruikers in zekere mate gelegaliseerd werd is blijkt dit in de praktijk, o.a. bij de onderhandelingen over het verhuren of verkopen van land aan buitenlandse investeerders, minder gerespecteerd te worden. Daarnaast staat dat in vele landen de historische gebruikers van de grond over vele generaties geen enkel recht hebben.

Deze inheemse volkeren en kleine boeren worden door deze praktijken van hun land verjaagd en kunnen niet meer in hun levensonderhoud voorzien. Ze verliezen niet alleen hun job en voedselzekerheid, maar raken ook diep ontworteld. De basis van hun cultuur en spiritualiteit is immers het leven van en met de aarde, in verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en de aarde. Bovendien worden ze vaak gecriminaliseerd en gebeuren er moorden als ze hun gronden verdedigen.

Milieu en gezondheidseffecten

Bovendien zijn deze projecten, in de vorm van grote monoculturen nadelig wat betreft de

biodiversiteit en dragen ze bij aan de uitputting van de bodem en de waterbronnen. Daarbij komt nog de vervuiling door gebruik van chemische landbouwproducten, waar ook de gemeenschappen die in de omgeving leven, erge gezondheidsschade van ondervinden.

De effecten van het gebruik van Roundup, systematisch gebruikt bij de ggo soja van Monsanto heeft in Noord en Zuid-Amerika bewezen zware negatieve gezondheidseffecten voor de omwonende inheemse en rurale gemeenschappen¹.

Onderhandelen van de deals

Er schort ook heel wat aan de manier waarop onderhandeld wordt bij deze deals tussen de overheden en de buitenlandse investeerders. De getroffen gemeenschappen worden vaak niet of onvoldoende geraadpleegd en op de hoogte gebracht, bepaalde traditionele leiders laten zich omkopen, niet denken aan het belang van hun gemeenschap maar aan eigen voordelen.

Reeds langer aan de gang en niet alleen voor landbouwmonoculturen

Reeds eeuwen voordat het woord *land grabbing* gebruikt werd, hebben in de loop van de geschiedenis en nu nog overal ter wereld inheemse volkeren en rurale gemeenschappen te maken met het verdreven worden van hun land, omdat hun land ingenomen wordt, voor industriële landbouwprojecten maar ook door mijnbouwprojecten (goud, uranium, steenkool...), door grootschalige waterkrachtcentrales, telescopen, militaire toepassingen (kernproeven op hun grondgebied). Waarin ze in het besluitvormingsproces niet of niet volwaardig betrokken werden, en met dezelfde negatieve gevolgen voor hun leefwijze, gezondheid, levensonderhoud, sociale en spirituele leven.

Africa up for grabs²

In juni 2010 bracht Friends of the Earth Europe (FoEE) een rapport uit: 'Africa: up for grabs', over land grabbing in Afrika, met focus op de teelt van agrobrandstoffen. Een derde van de gronden die in Afrika ingenomen worden door land grabbing, in totaal zo'n 5 miljoen ha in 11 landen, wordt gebruikt voor agrobrandstoffen (jatropha, palm olie en suikerriet). Meestal door kleinere Europese bedrijven die beweren bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. De laatste tijd hebben zich trouwens een aantal bedrijven teruggetrokken, doordat gebleken was dat de sociale en milieu-impacten te groot waren of doordat ze uiteindelijk niet winstgevend genoeg waren. En hoewel bij de deals vaak beweerd werd dat de opbrengst van de teelt van agrobrandstoffen zou bijdragen aan de energievoorziening in het gastland, wordt het merendeel toch op de internationale markt verkocht. Maar inheemse volkeren en kleine boeren worden van hun land verjaagd met alle gevolgen van dien. Bossen en waardevolle natuurgebieden verdwijnen. De Europese richtlijn die bepaalt dat 10% van de transportbrandstoffen uit agrobrandstof moet bestaan, draagt bij aan deze rush op gronden voor agrobrandstoffen. FoEE vraagt dan ook dat afgestapt wordt van deze richtlijn, dat in de plaats daarvan meer energie-efficiënte zou gepromoot worden in de transportsector en dat gestimuleerd wordt om naargelang de afstand en de mogelijkheden te kiezen voor verplaatsing te voet, met de fiets, openbaar vervoer, autodelen.

Wereldbank

In het rapport: '*Rising global interest in farmland*',³ blijft de Wereldbank het verwerven van land door buitenlandse investeerders promoten, terwijl ze tegelijk de significante

¹ <http://www.wervel.be/soja-themas-71/1209-wetenschappers-ggo-sojateelt-schaadt-mens-en-milieu>

² www.foeeurope.org/agrofuels/FoEE_Africa_up_for_grabs_2010.pdf

³ elibrary.worldbank.org/content/book/9780821385913

risico's toegeeft die er zijn voor kwetsbare bevolkingsgroepen. Het rapport was beloofd in april 2010 en kwam pas uit in september.

In dit document wordt de dramatische toename beschreven van de interesse van investeerders in landbouwgrond, sedert de voedselprijzen piekten in 2008. We lezen over de weldaden van een aantal grootschalige investeringen in land, o.a. de verkoop van publiek land in Peru, ter waarde van bijna 50 miljoen dollar.

Het rapport geeft echter toe dat een aantal van deze investeerders heel gemakkelijk land kunnen verwerven, zonder rekening te houden met de lokale rechten. Waarbij land deals tussen investeerders en overheden gebeuren in het geheim, waarbij de getroffen gemeenschappen en boeren uit de consultatierondes gehouden worden, en hun land moeten verlaten zonder eerlijke vergoeding. Het rapport geeft toe dat investeerders niet het aantal beloofde jobs hebben gecreëerd, vaak niet geïnvesteerd hebben in het verworven land wegens gebrek aan landbouwexpertise of omdat ze meer geïnteresseerd waren in speculatieve winsten dan in het telen van landbouwgewassen. De deals versterken de bestaande problemen van genderdiscriminatie. In het rapport wordt toegegeven dat vele van de bestudeerde projecten negatieve gendereffecten hadden. Vrouwen ondervinden problemen bij het voorzien in de voedselzekerheid van hun gezin, doordat ze minder gelegenheid hadden om eigen voedsel te kweken, of doordat de tijd om water of hout te halen veel langer werd.

Nochtans blijft de Wereldbank beweren dat deze risico's samengaan met even grote opportuniteiten voor toegenomen productiviteit en effectiviteit, bij het cultiveren van land dat ervoor zogenaamd niet gecultiveerd werd. Nochtans: gemeenschappelijk gebruikt land door herders of door zwerflandbouwers, voor het plukken van geneeskrachtige planten en voor erediensden, is echter land dat wel gebruikt wordt en een functie heeft in de gemeenschap.

Land grabbing ok onder bepaalde voorwaarden?

De Wereldbank stelt wel dat het beschermen van plaatselijke landrechten een noodzaak is opdat investeringen de lokale bevolking ten goede zouden komen. Die eigendomsrechten moeten ook beter gedefinieerd worden om een antwoord te bieden op de toegenomen gronddruk. Op papier klinkt het mooi: gronddeals moeten duurzaam zijn op landbouw-, milieu- en sociaal vlak, ze moeten transparant zijn, de voedselzekerheid bevorderen, respect hebben voor landrechten en maar afgesloten worden in dialoog met de plaatselijke gemeenschappen. Het probleem is wel dat hier nog een lange weg te gaan is zowel wat betreft het op punt stellen van de wetgeving als de naleving ervan. Investeerders zullen ondertussen gretig deze gronden inpalmen waar de wetgeving of de naleving ervan nog niet op punt staat. Een voorbeeld uit Brazilië toont aan hoe het er reëel aan toe gaat: het recht van Indianen op hun eigen grondgebied is verankerd in de Braziliaanse grondwet. Er bestaat ook een regeringsorgaan, de FUNAI, dat de rechten van de inheemse bevolking moet verdedigen. Toch is de demarcatie van de leefgebieden van de Indianen op veel plaatsen nog niet gerealiseerd, liggen bedrijven vaak dwars, ze verhinderen aan de ambtenaren van de FUNAI de toegang tot die gebieden, ze stellen rechtsprocedures in of ze bezetten de grond van Indianen toch en verdrijven hen met privé-milities. Het leidt tot heel conflictueuze situaties waar al heel wat mensenlevens vielen, zoals verder beschreven in een aantal concrete actuele situaties.

Ontwikkelings- en landbouwmodellen

Zelfs als alle voorwaarden die de Wereldbank stelt zouden voldaan zijn, blijft ze het model hanteren van grootschalige landbouwinvesteringen in de vorm van monoculturen, met negatieve gevolgen voor de biodiversiteit, en waarbij op lange termijn de bodem en vaak ook de waterbronnen uitgeput raken. Ook de cycli van grondstoffen worden helemaal ontregeld, de voedingsstoffen die uit de aarde gehaald worden door de

gewassen voor de exportlandbouw reizen de wereld rond en worden niet teruggegeven aan de aarde in de lokale omgeving van waar ze vandaan komen, om terug in het systeem opgenomen te worden.

Dit landbouwmodel negeert volledig de waardevolle bijdrage van kleine boeren die lokale gemeenschappen voeden, volgens agro-ecologische principes, aangepast aan de lokale mogelijkheden, gebruik makend van kennis die lokaal doorgegeven werd over generaties en waarbij de bodem niet uitgeput wordt, en waarin de landbouw ingebed is in het sociale weefsel en een levende traditie. En zonder de impact op het klimaat van het wereldwijd intensief vervoer van voedingsstoffen en energiegewassen in een model van exportlandbouw.

In het landbouwmodel van de Wereldbank wordt een Westers ontwikkelingsmodel opgelegd wordt aan inheemse volkeren en landbouwers in ontwikkelingslanden. Die modellen zijn vaak niet aangepast aan de lokale, specifieke omstandigheden waarin boeren in de derde wereld aan landbouw doen. Die mensen willen wel ontwikkelen, maar op hun eigen tempo, vanuit hun eigen tradities, ervaringen en behoeften en met respect voor hun eigen waarden. Er is op verschillende plaatsen lokaal zoveel kennis opgebouwd en traditioneel doorgegeven, over teelttechnieken zoals mengculturen en agroforestry. Bepaalde technieken hebben bv de Aymara toegelaten overvloedig voedsel te kweken op onvruchtbare gronden. Toen westerse bio-ingenieurs ingrepen, was de opbrengst veel minder. Algemeen zijn veel kennis en technieken verdwenen door het opdringen van een onaangepast Westers model van monoculturen. Een ander voorbeeld: de techniek van het composteren werd destijds uit India naar Europa gebracht door Albert Howard, omdat het de bodemvruchtbaarheid beter in stand kon houden dan het Europese landbouwmodel. Dit was het begin van de biologische landbouw in Europa. Ondertussen kopieert India gretig het westers ontwikkelingsmodel en verliest haar rijke aloude kennis en ervaring. Johan D'hulster, bioboer uit Schriek, introduceerde een aantal jaren geleden opnieuw de techniek van het composteren bij een lokale gemeenschap in India⁴. De kennis en techniek over het composteren waren er verloren gegaan.

Dit herintroduceren gebeurde in het kader van een uitwisseling in respect en gelijkwaardigheid. Johan baat zelf in Schriek een groentebedrijf uit dat zichzelf bewezen heeft op het vlak van bodemvruchtbaarheid, gezonde en hoogproductieve gewassen, vrij van chemie en met een grote mate van autonomie op het vlak van eigen zaadgewinning. Hij ondersteunde de voorbije 7 jaar tijdens zijn schaarse vakantiedagen honderden boeren in India in hun strijd om de ontzaglijke rijkdom en spiritualiteit van hun traditionele landbouwmethoden te vrijwaren van inmenging van Westerse kunstmest, chemie en gen-tech zaden. Waarbij al doende zijn visie groeide rond de impact van landbouwsystemen op cultuurpatronen, maatschappijweefsel, geluk of ongeluk, overvloed of honger. Voor hem is de basis een betrouwbare landbouw, die haar wortels dicht bij de natuur houdt, en op de maat van de mens gesneden is. Een landbouwmodel waar bodem, plant en dier als levende wezens beschouwd worden, met een eigen integriteit, waar respect voor opgebracht kan worden.

Dit is helemaal in tegenstelling met een industrieel landbouwmodel, waar bodem, plant en dier verlaagd worden tot productiemechanismen die beheerst en hermaakt kunnen worden, en naar de hand gezet van zij die er het meeste munt kunnen uit slaan. We kunnen alleen een uitwisseling accepteren waarin de lokale bevolking op gelijkwaardige wijze in haar tradities gerespecteerd wordt en de ontwikkeling gebeurt op een manier waar zij zelf achterstaat en ingebed is in het sociale weefsel en waarin wordt opgepast voor negatieve gevolgen op lange termijn zoals bodemuitputting en -uitdroging en verlies van biodiversiteit. Waarbij een aantal technieken die op kleine schaal hun waarde al bewezen hebben, zoals mengculturen, *agroforestry* en Permacultuur kunnen

⁴ <http://issuu.com/vredeseilanden/docs/conservation-agriculture-en>

uitgewisseld worden en creatief toegepast, aangepast aan de lokale mogelijkheden en behoeften, zowel wat de natuurlijke omgeving betreft als het sociale weefsel.

Enkele concrete situaties en initiatieven:

In Afrika is 80% van de landbouw lokale voedselvoorziening door kleinschalige landbouwers en hoewel heel rudimentair, is zij toch in staat om de meeste mensen te voeden. De voedselsoevereiniteit wordt direct ondermijnd als de kleine boeren en herders verdreven worden van hun land.

In **Mali** werden zo'n 800,000 hectaren land verhuurd of er wordt over onderhandeld om ze te verhuren. Volgens een boer: " we leefden in onze dorpen voor honderden jaren, niemand vertelde ons over deze projecten. Toen kwam op een dag deze machine en begon te ontginnen. Ze gaven ons een formulier dat we niet konden lezen. We vroegen het aan iemand die het kon lezen en er bleek op te staan dat we ons land en onze boerderijen moesten verlaten. Ze begonnen een kanaal te graven, ze beroofden ons van onze oogst en vernietigden ons land. We lijdten hier waarachtig onder en strijden voor ons land.

Een vrouw uit **Niger**: De projecten namen ons land af zodat we geen voedsel meer kunnen kweken. Tengevolge van onze strijd kwamen velen in de gevangenis terecht en ik kreeg een miskraam nadat ik geslagen werd. We moesten onze kinderen wegsturen omdat er geen voedsel was. We zijn niet gelukkig maar we vechten om onze toekomst en de komende generaties.

In **Senegal**, na een recent conflict in Fanaye waarbij vele doden vielen, hebben boerenorganisaties, sociale bewegingen, NGO's en mensenrechtengroepen een monitoring en alertsysteem opgezet om alle actoren van de burgerbevolking, de journalisten en besluitvormers te verwittigen, als nieuwe landgrabbing gevallen ontstaan.

Latijns Amerika heeft een geschiedenis van landconflicten en inheemse volkeren die strijden voor hun voorouderlijke gronden. En ook hier werden de laatste jaren miljoenen hectaren landbouwgrond ingenomen door investeerders uit andere landen voor de productie van landbouwgewassen en agrobrandstoffen voor de export. Veel geld komt van de VS en Europese pensioenfondsen⁵, banken, rijke individuen, en wordt gekanaliseerd door speciale landbouwgrond investeringsvehikels door buitenlandse en lokale bedrijven. De meeste regeringen in Latijns Amerika verwelkomen deze ontwikkelingen, ze sturen diplomatieke missies naar andere landen om de voordelen ervan te verkopen.

Brazilië is een doel voor nieuwe land grabbers, maar ook een bron. Braziliaanse investeerders gaan, met de goedkeuring van hun regering, land kopen om voedsel en agrobrandstoffen te telen in een groeiend aantal andere landen in Latijns Amerika en Afrika. In Guyana bv financiert de Braziliaanse regering de constructie van wegen, bruggen en andere infrastructuur om de ecologisch gevoelige Rupununi savanne open te stellen voor grootschalige landbouwprojecten voor de uitvoer naar Brazilië. Braziliaanse rijstproducenten die met de regering van Guyana onderhandelen om grote gebieden inheems land te verhuren voor 99 jaar in de Rupununi savanne werden onlangs gedwongen door het Braziliaanse nationale gerechtshof om de landen te verlaten die ze illegaal hadden 'gegrabt' van inheemse gemeenschappen.

In Mato Grosso do Sul in Brazilië bezetten de **Guarani Kaiowa indianen** sedert begin november een stuk grond in een gebied dat traditioneel van hen was, maar dat ze kwijtraakten door monoculturen van suikerriet. Op 18 november werd een bloedbad aangericht door 42 zwaarbewapende schutters in een van deze kampen met 60 Guarani

⁵ <http://www.grain.org/article/entries/4287-pension-funds-key-players-in-the-global-farmland-grab>

Kaiowa. Hun leider werd hierbij vermoord en het is niet zeker of er nog andere mensen gedood zijn⁶. Dit soort conflicten is niet uitzonderlijk, alle inheemse volkeren hadden er in de geschiedenis, ook vooraleer het woord land grabbing ontstond, en nu nog mee te maken en om allerlei soorten inname van hun land voor ontginningsactiviteiten, infrastructuurprojecten, grootschalige landbouwprojecten.

Eveneens in Brazilië is de **Belo Monte waterkrachtcentrale** een verhaal van de overheid en industrie die door alle bezwaren heen (milieu-impact, impact voor de inheemse volkeren) en ondanks uitspraken van rechtszaken tegen het project, het project toch willen doordrukken. De eerste plannen dateren van 1975, het project werd steeds uitgesteld wegens gefundeerd verzet van inheemse groepen, mensenrechtenorganisaties, milieuorganisaties, wetenschappers. Dit verzet is trouwens groeiend en wereldwijd.

Dit jaar werd een gedeeltelijke toestemming gegeven op 26 januari 2011, maar de constructie werd geblokkeerd door een federale rechter op 25 februari. Op 3 maart werd deze beslissing reeds nietig verklaard door een hoger gerechtshof, dat toeliet dat er met de voorbereidende werken zou begonnen worden. De toelating voor de constructie van de dam kwam op 1 juni 2011 maar werd opnieuw geblokkeerd door een federale rechter op 28 september, wegens de impact op de inheemse gemeenschappen die langs de Xingu rivier leven, en omdat niet was voldaan aan de voorwaarde van voorafgaand, vrij en verdiepend overleg over het project. De noodzaak tot dit overleg is in de Braziliaanse grondwet opgenomen en staat ook in internationale mensenrechtenverdragen die Brazilië ondertekende. In november werd door een hoger gerechtshof opnieuw de vorige uitspraak ongedaan gemaakt met de bewering dat dit voorafgaande, vrij en verdiepend overleg over het project niet nodig is en irrelevant is voor het congres om de beslissing over grote infrastructuurwerken te nemen.

Bijkomende gevolgen van *land grabbing*:

Meer en meer functies van de staat worden weggesneden, geprivatiseerd, getransformeerd voor de belangen van de *big business*

Land grabbing kadert in een destructief model van industriële landbouw. Werk wordt gedислоkeerd, migratie neemt toe, voedselproductie wordt gedислоkeerd, investeerders komen met hun zaden, tractors, werk, halen nutriënten en water uit de grond van het 'gastland' en vervoeren het opnieuw naar hun eigen landen of de internationale markten.

De *invader* is moeilijker te definiëren dan in het koloniale geval. Het is niet steeds eenvoudig en helder wat de legale middelen zijn die de gemeenschappen kunnen gebruiken tegen onteigening, vernietiging, vervuiling. Zelfs als de investeerders geïdentificeerd kunnen worden, worden ze afgeschermd van de lokale gemeenschappen door de afstand en de complexe legale structuren.

Vaak gaat de staat de belangen van de buitenlandse investeerders verdedigen en de gemeenschappen die hun grond verdedigen criminaliseren en onderdrukken. Of aangepaste internationale bedrijven leveren milities om verzet te onderdrukken.

Verzet

Omdat hun grond zo essentieel bij hun levenswijze en gemeenschap hoort, gaan deze inheemse en rurale gemeenschappen hun grond ook verdedigen, vaak in de vorm van een bezetting van het land.

Dit gebeurde ook in de geschiedenis, bij alle vormen van inname van hun land door

⁶ www.indianeninbrasil.nl

regeringen of bedrijven voor mijnactiviteiten, grootschalige landbouw, militaire toepassingen, ...

Zoals in bovenstaande voorbeelden is het verzet niet zonder risico's, bloedige onderdrukking ervan komt vaak voor. Wereldwijde steun van individuen en organisaties is heel belangrijk. Maar ook de creativiteit in de gemeenschappen zelf, de banden die ze ervaren met elkaar, hun cultuur en spiritualiteit en met hun grond. En het zich efficiënt organiseren en contact leggen met de overheid.

Meer en meer gemeenschappen benadrukken de volledige controle over hun land, het telen van hun eigen gewassen, het gebruik en de uitwisseling van zaden en lokale kennis, controle van hun water, bossen, bodems, ... zelfbeslissing via vergaderingen. Het verzet is lang en slopend, maar er zijn ook resultaten. In Brazilië zijn er de verworvenheden van MST ('landloze boeren'), en de demarcatieprocessen waarbij inheemse volkeren geleidelijk hun grond terug krijgen. Er is het voorbeeld van de Guarani en Tupinikim indianen wiens gronden ingenomen waren door eucalyptusplantages van het bedrijf Aracruz, voor de fabricage van tissues. Na een jarenlange strijd via bezetting van hun gronden, waarbij ze vaak met geweld verwijderd werden, kregen ze in 2007 toch de erkenning dat 11009 ha, door Aracruz ingenomen, afgebakend zouden worden als het leefgebied van de Guarani en Tupinikim. Er is nog een hele weg te gaan, maar ook de initiatieven groeien.

Wereldwijde Alliantie tegen *Land Grabbing*⁷

In 17 – 20 nov 2011 kwamen in Nyeleni in Mali (waar in 2007 de conferentie over voedselsoevereiniteit gehouden werd) 250 vertegenwoordigers van organisaties in 30 landen samen voor de eerste internationale boerenconferentie tegen *land grabbing*. Hier vonden slachtoffers van *land grabbing* elkaar, brachten hun verhaal, en ondersteunden elkaar om samen het verzet nog sterker te maken en beter te organiseren. In naam van alle boerinnen en boeren, herders, inheemse volkeren werd in de slotverklaring de Wereldwijde Alliantie tegen *Land Grabbing* opgericht en werd opgeroepen voor het behoud van voedselsoevereiniteit, gemeenschappelijke gronden ('the commons') en de toegang van kleine boeren tot de natuurlijke bronnen.

De alliantie zal wereldwijd het probleem in de media brengen, en alle groepen ondersteunen die slachtoffer (dreigen te) worden van *land grabbing*. Ze zal een eigen systeem opzetten over de wettelijke stappen die kunnen gezet worden en ze zal diegenen ondersteunen die bv. hun land bezetten als protest tegen (dreigende) *land grabbing*. Ze veroordeelt alle vormen van geweld tegen hen die hun grond verdedigen en zet de nodige stappen om activisten vrij te laten die gevangen genomen werden wegens hun protest tegen *land grabbing*.

***Land grabbing* en ecologische voetafdruk**

Wat mij betreft toont het probleem van *land grabbing* duidelijk aan hoe de aarde-aandelen voor winst of consumptiebehoeften uitwerken indien ze groter zijn dan het eerlijke aarde-aandeel waar ieder recht op heeft, met veel ellende en conflicten tot gevolg. Hopelijk kan dit een bijkomende motivatie zijn om alle mogelijke stappen te zetten om onze ecologische voetafdruk te laten evolueren naar het eerlijke aarde-aandeel.

Lieve De Kinder

⁷ www.farmlandgrab.org/post/view/19630

Lieve De Kinder is sedert 1992 vrijwilliger bij Voor Moeder Aarde vzw, nu Friends of the Earth Vlaanderen en Brussel. Ze werkt(e) in deze vereniging vooral rond inheemse volkeren, duurzame energie, geweldloze conflicthantering en was ook sterk betrokken bij de oprichting eind 1999 van het Gents Ecologisch Centrum. Ze is eindredactrice van het Friends of the Earth Bulletin. Ze is sedert 1993 volgens haar mogelijkheden ook betrokken bij Wervel, en vertegenwoordigde Voor Moeder Aarde en later Friends of the Earth in de landbouwwerkgroep van VODO (Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling). Haar betrokkenheid bij Aardewerk komt voort uit haar eigen zoeken naar de diepere wortels van de ecologische crisis.

DE DICTATUUR VAN DE MIDDENKLASSE

De Indiase schrijfster Arundhati Roy in gesprek met Iris Radisch over kapitalisme, verlokking en het geluk van ascese

Iris Radisch: Sedert vliegtuigen op 11 september de Twin Towers tot instorting gebracht hebben, is er een gat in de wereld, dat intussen eerder groter dan kleiner geworden is. Was 11 september de aanvang van het einde van het kapitalistische Westen?

Arundhati Roy: Het was het begin van de ondergang van het Amerikaanse imperium die voor het ogenblik sneller en sneller voortgaat. Altijd reeds zijn imperia opgekomen en ten onder gegaan. Maar nog nooit was de wereld cultureel en economisch zo eng verbonden dat de instorting van één imperium alle andere meetrok. Onze gezamenlijke ideeën over wat tot een geciviliseerd leven behoort, zijn onzeker geworden.

Iris Radisch: Overtreft de omvang van de ogenblikkelijke crisis hetgeen onze ouders en grootouders beleefd hebben in wier levenstijd twee wereldoorlogen plaats gevonden hebben?

Arundhati Roy: Deze generaties hebben in Europa een hoge prijs betaald. Maar hun wereld strekte zich nog binnen een overzichtelijk begripveld uit. Het ging om fascisme, socialisme of democratie. Wij bevinden ons al aan de overzijde van dit kader. Wij weten niet meer wat onze dromen zijn en wat wij onder geluk verstaan.

Iris Radisch: Tien jaar geleden heeft u een beroemd geworden essay geschreven waarin u de Verenigde Staten met Al-Qaida vergeleek en Bush en bin Laden als dubbelgangers bestempelde.

Arundhati Roy: Beiden leden aan grootheidswaanzin. Beiden waren ervan overtuigd dat de wereld zou moeten zijn zoals zij het voor goed hielden. Maar natuurlijk kan men een man die de ganse wereld onder controle heeft, met niemand meer vergelijken. Men kan zich alleen voorstellen dat beiden, in de veronderstelling dat ze even machtig waren, ook evenzeer destructief zouden zijn.

Iris Radisch: U zou dit essay dus tien jaar nadien nog eens schrijven?

Arundhati Roy: Ik zou het niet veranderen. Wel uitbreiden. Intussen werd Afghanistan aangevallen, Irak werd aangevallen. Het antwoord van Bush op 11 september heeft vele mensen gedood die niet eenmaal wisten dat zo iets als het World Trade Center bestond. Dit alles heeft tot de crisis gevoerd die wij thans beleven.

Iris Radisch: Wat waren uw eerste gevoelens wanneer u de torens zag instorten?

Arundhati Roy: De meeste mensen in mijn deel van de wereld waren niet zo geschokt als de mensen in het Westen. Wij hebben reeds zo veel ellende gezien, zo veel geweld. Wij hebben niet die idee van een perfect leven dat niet vernietigd kan worden.

Iris Radisch: Wat is in de tien jaar na 11 september in uw leven veranderd? Is de crisis van het kapitalisme in uw leven komen opdagen?

Arundhati Roy: In 1997 verscheen mijn roman *The God of Small Things* en werd ik de Indiase middenklasseheldin. Dan ben ik gestart mijn politieke essays te schrijven en dezelfde mensen begonnen mij te haten. In het Westen werd het nog aanvaard zo lang ik alleen gebeurtenissen in India bekritiseerde. Toen ik mijn essay *Infinite Justice* over Amerika schreef, was het mij duidelijk dat ik in een vreemd territorium doordrong. Maar

het moest zo zijn. Het was volledig transparant dat achter de retoriek van Bush over de eindeloze oorlog tussen het goede en het kwade een ganse industrie van wapens en geld stak.

Iris Radisch: Hoe ziet u het Westen tien jaren na 11 september?

Arundhati Roy: Democratie en vrije markteconomie zijn tot één enkel roofdier versmolten wiens fantasie uitsluitend om zijn voer, de winstverhoging, cirkelt. Er wordt inderdaad voorgehouden dat de westelijke wereld de oorlogen in Afghanistan en Irak voert om de westelijke levensstijl te verdedigen. Deze met de wapens verdedigde levensstijl is het echter die de ondergang van het westelijke imperium bewerkstelligt.

Iris Radisch: Als er iets is waarop het Westen terecht fier is, dan is het zijn levensstijl, zijn cultuur van de vrijheid en van het individualisme.

Arundhati Roy: Natuurlijk zijn er Westerse waarden die het waard zijn verdedigd te worden. De vraag is: tot welke prijs? Het Westen denkt niet in samenhangen. Het denkt in gescheiden categorieën. De oorlog tegen de terreur is een categorie. De economie een andere. De democratie is een derde. Maar men moet dat alles samen zien. Wij doen allen dapper ons werk per domein en stellen dan verwonderd vast dat wij zonder bijen die bloesems bevruchten, niet kunnen overleven.

Iris Radisch: Wat is uw prognose? Heeft het kapitalisme een toekomst?

Arundhati Roy: Een toekomst? Het zullen oorlogen van de eliten tegen de armen zijn. Dat is het ware conflict waarover het vandaag gaat. Wij hebben een wereldwijde elite die cultureel en economisch een zeer goed netwerk vormt en voor wie het enkel nog om haar eigen overleven gaat.

Iris Radisch: Wie is deze elite?

Arundhati Roy: In Europa, Amerika, China en India is er een elite die enkel nog naar beneden strijdt. Het gaat haar alleen om de macht, om zakelijke politiek, om energie. Waarvandaan haalt China zijn grondstoffen om zijn groeimachine steeds verder te voeden? China zal oorlogen daarvoor moeten voeren. Vanwaar haalt India zijn grondstoffen? Voor het ogenblik van zijn armsten in de bossen. Het oude argument dat de vernietiging van de natuurlijke bestaansvoorwaarden plaats vindt voor het algemeen welzijn van het land en uiteindelijk de welstand van allen vermeerdert, heet afgedaan. Al dit zijn alleen nog frasen van de heersende middenklasse, de wereldwijd best verbonden elite.

Iris Radisch: Leven wij in een dictatuur van de middenklasse?

Arundhati Roy: Ja. Er is een totalitarisme van de middenklasse. Dit laat zich aan vele aanwijzingen zien. De culturele en economische codes in India zijn in de laatste twintig jaar volledig veranderd. Een voorbeeld is de Bollywoodfilm. Hierin ziet men geen arme mensen meer. In de jaren 70 en 80 speelde Amitab Batsham, de grote Bollywoodster, de sloppenkoningen, de koelies, de kleine man die tegen het systeem strijdt. In de jaren 90 ziet men dezelfde man alleen nog in villa's wonen en in helikopters rondvliegen.

Iris Radisch: Aan het Westen is hetgeen u totalitarisme van de middenklasse noemt, niet opgedrongen. Het is in een vrije maatschappij ontstaan en weerspiegelt blijkbaar de wensen van de meerderheid.

Arundhati Roy: Wij strijden daartegen. Een paar jaar geleden zag het er nog zo uit alsof de Indiase middenklasse bezig was het land in een *shoppingmall* te veranderen. Maar dit verandert. De mensen willen dit niet meer.

Iris Radisch: Wie zal in de westelijke wereld in opstand komen tegen de samenzwering van de middenklasse? Bij ons behoort haast iedereen tot de middenklasse.

Arundhati Roy: Terwijl de arbeid in China of India geleverd wordt.

Iris Radisch: Zal de ganse wereld ooit middenklasse worden?

Arundhati Roy: Dit kunnen we ons eenmaal niet voorstellen. Het zal de middenklasse nooit lukken niet op kosten van anderen te leven. De een of ander zal altijd eruit vallen.

Iris Radisch: Wie zal in homogene samenlevingen over alternatieven nadenken? Kan de middenklasse alternatieven voor een economisch model ontwikkelen waarvan zij al bij al nog voordeel heeft?

Arundhati Roy: Neen, dat kan ze niet. Zij is te trots op zichzelf. Als de middenklasse in vraag gesteld wordt, dan niet door zichzelf, maar door de mensen in het oerwoud, buiten in de dorpen van wie alles afgenomen wordt.

Iris Radisch: Hoe weet u dat de mensen in het oerwoud ook niet graag in de middenklasse overgaan en in een mooie Mercedes-Benz rijden?

Arundhati Roy: Zij willen gerust gelaten worden en in het bos leven.

Iris Radisch: Bent u daar zo zeker van?

Arundhati Roy: Dat zeggen zij. Zij willen geen leven met lijfwachten en politiebewaking.

Iris Radisch: Maar misschien toch met vaatwasmachine en haarversteviger?

Arundhati Roy: Ik geloof niet dat iedereen dit wil bezitten. Hetgeen iedereen nodig heeft, is zuiver water en een minimum van gezondheidszorg, toegang tot geneesmiddelen. Wat India zo fascinerend maakt, is dat hier zeer veel mensen zijn, ook in de middenklasse, die een leven willen voeren zonder overvloedige dingen. Ik zou alles kunnen weggeven. Zolang ik enkel een veilige plaats heb waar ik kan leven, ben ik tevreden.

Iris Radisch: In Europa denkt alleen een kleine maar ook groeiende ontwikkelde elite zo. Is zelfdiscipline en zelfverloochening een uitweg uit de crisis van het tomeloze kapitalisme?

Arundhati Roy: Het is een mogelijkheid. In India is dit geen elitair project. Het komt uit een ascetische traditie, onder andere uit het Soefisme. Er zijn miljoenen eenvoudige mensen in India die de geheimen van een duurzaam leven niet verloren hebben.

Iris Radisch: Verklapt u ons deze geheimen?

Arundhati Roy: Het is het vermogen te zeggen: het volstaat. Ik heb genoeg. Ik heb niet meer nodig. Het is de idee van elementair geluk zoals ik het bij de inboorlingen in de jungle heb leren kennen.

Iris Radisch: Als wij de excessen van het kapitalisme willen beteugelen en ons over onze ware noden bezinnen, halen we ons een nieuw probleem op de hals. We moeten ware van valse noden onderscheiden. Hoe moet dit gaan?

Arundhati Roy: Dit is mogelijk. Toen ik in Kerala in een dorp opgroeide, heb ik gegeten wat er groeide. Het was een genieting dit voedsel dat niet van over de hele wereld per

vliegtuig aangevoerd was, op mijn bord te zien belanden. Wij dienden ons niet in te laten met de vraag of we liever Italiaans dan wel Chinees wilden eten. Dat lag helemaal niet in het bereik van onze voorstelling. Er waren geen restaurants en winkels. Er was veel afzondering en stilte. Als kind was ik urenlang aan de rivier. Maar het was geen primitief leven. Wij hadden boeken.

Iris Radisch: Hoe kan men een dergelijk levensconcept op moderne samenlevingen overdragen?

Arundhati Roy: Ook in Europa en Amerika bestond aanvankelijk dit onderscheid tussen wat men nodig heeft en wat men verlangt. Dit onderscheidingsvermogen is verloren gegaan. Thans heeft men een Mercedes-Benz nodig. Men wordt gebombardeerd met deze prikkelingen. Hetgeen in het Westen plaats vindt, is een echte hersenspoeling.

Iris Radisch: Het is een lange tijd geleden dat een linkse cultuurkritiek in Europa de moed gehad heeft te spreken over waar en vals bewustzijn. Vandaag doet dit niemand meer. Kent u deze scrupule niet?

Arundhati Roy: Neen. Op het ogenblik dat het oude denken in de stijl van "*Hier is een paar schoenen dat eeuwig meegaat*" vervangen wordt met de belofte "*Hier is een paar schoenen dat je een leuk gevoel geeft*", is het valse bewustzijn in de wereld gekomen.

Iris Radisch: En u meent dat de kerel met zijn gek schoengevoel aan een hersenspoeling onderworpen werd?

Arundhati Roy: Van buitenaf ziet men dat heel duidelijk.

Iris Radisch: Maar we zijn toch allen mondige democraten en intelligente consumenten.

Arundhati Roy: En deze mondige democraten willen allen met een BMW rijden en mango's uit India, lamsvlees uit Australië en kiwi's uit Brazilië eten. OK. Ik ben er niet aan geïnteresseerd om deze intelligente Europeanen te verduidelijken wat hun werkelijke noden zijn. Hetgeen ik doe, is mijn mensen hier bijstaan en zeggen dat wij ons niet omwille van uw behoeften uit onze huizen en van ons land willen laten verdrijven. Het is mij egaal of in Europa iedere familie twee auto's nodig heeft. Mij houden de mensen bezig die ervoor strijden om een maaltijd per dag te hebben.

Iris Radisch: U wilt het Westen niet bekeren?

Arundhati Roy: Reeds lang niet meer. Moraliseren is zinloos. Waartoe moet ik de mensen ervan overtuigen om niet te *shoppen*? De westelijke wereld zal zich toch eerst veranderen als diegenen die met de rug tegen de muur staan, deze verandering afdwingen.

Iris Radisch: Hoe behoedt u zichzelf voor de verlokkingen van het kapitalisme?

Arundhati Roy: Het is een strijd die ieder met zichzelf moet regelen. Ik heb veel geld verdiend en deze woning in Delhi gekocht waarin we nu zitten. Meer niet. Men moet een balans vinden.

Iris Radisch: En hoe vindt u deze balans?

Arundhati Roy: Men vindt en verliest haar, vindt haar terug en verliest haar weer. Dit is het leven. Het gaat er niet om welstand op te offeren en dan ongelukkig te zijn. Het gaat er vooreerst om naar deze welstand helemaal niet te verlangen. Het volledige geld dat ik met mijn boeken verdien, is er ook om het te delen en door te geven. Ik kleef niet aan

dit geld. Mijn vrienden zeggen steeds: wij zijn rijk geworden. Voor mij is het een gemeenschappelijk bezit.

Iris Radisch: Geldzucht heeft ook met levensangst te doen, hij beschermt en brengt rust.

Arundhati Roy: Mijn moeder heeft mij het volgende meegegeven: jij moet onafhankelijk zijn, je kunt niet alles weggeven, maar je hebt ook niet alles nodig wat je hebt. Ik weet wat ik nodig heb. De rest geef ik weg.

Iris Radisch: Wat is geluk voor u?

Arundhati Roy: Dat is wisselend. Open zijn. Een deel van de wind zijn die door de wereld waait. En zich dan weer terugtrekken. Zich laten verrassen. En zichzelf verrassen. Nieuwsgierig zijn en niet weten wat morgen zal gebeuren.

Iris Radisch: Leef wild en gevaarlijk, dat is een geliefd gezegde in de Duitse bohème.

Arundhati Roy: Laten we het zo zeggen: geluk is er wanneer men zonder huid leeft. Wanneer men zich niet opsluit. Ik leef hier in een mooie buurt van Delhi, maar als u 's nachts door de straten van de stad rijdt, gelooft u niet wat u ziet. De trottoirs zijn vol mensen die er liggen. Het is moeilijk dit te verdragen. En het is heel gemakkelijk daar te belanden als men niet in een of ander sociaal en familiaal zekerheidsnet leeft. Maar als men in dit net leeft, heeft men niet de vrijheid waarover ik spreek.

Iris Radisch: Is dit de Indiase wildheid die u vaak roemt?

Arundhati Roy: India bestaat uit vele landen en leeft in verscheidene eeuwen. India heeft nog steeds veel geheel en al magische plaatsen. Slechts twee minuten van mijn woning verwijderd is er een buurt waarin men zich zelfs niet eens kan voorstellen dat de moderne wereld ook wel bestaat. Deze diversiteit zal door de opening op de westelijke markten gecorrigeerd worden. India moet geciviliseerd worden. Allen moeten hetzelfde willen.

Iris Radisch: Als men dit toch al nog zou kunnen tegenhouden, dan zeker niet in geacclimatiseerde conferentieruimten of in de grote steden, heeft u ooit gezegd. Waar moet over de problemen van de moderne samenlevingen anders onderhandeld worden?

Arundhati Roy: De plaatsen waar politiek gemaakt wordt, zijn marktplaatsen waar alleen financiële belangen tellen. Hier zitten mensen wier enige vondst in verband met de klimaatverandering de handel in certificaten van schadelijke stoffen is.

Iris Radisch: Als de politiek onze problemen niet meer kan oplossen, wie dan?

Arundhati Roy: De oorlog rond grondstoffen zal ons ertoe dwingen om alternatieven te vinden. Het is belangrijk voor het voortbestaan zich voor een niet-kapitalistische samenleving in te zetten. Ik heb het gevoel dat alles waarvoor ik tijdens de laatste jaren gestreden heb, thans bekend geworden is. Alles waarover wij sinds jaren spreken, staat eindelijk in iedere krant.

Iris Radisch: U bent nu 52 jaar. Hoe zal uw toekomst eruit zien?

Arundhati Roy: Ik kijk naar mijn moeder, zij is 74 jaar, een energieke en heel aparte persoon, die thans de beste tijd van haar leven heeft. Zij zorgt voor haar geluk. Zij heeft het heft van haar eigen leerschool in handen. Zij zou wel uit een Fellini-film kunnen komen. Zij is zo vrij van alles. Ik ben zeker dat ik naar haar aard.

Iris Radisch studeerde Germaanse Filologie, Romaanse Filologie en Filosofie aan de universiteiten van Frankfurt am Main en Tübingen. Sinds 1990 werkt zij als redacteur in de literatuurafdeling van het weekblad Die Zeit. Jarenlang heeft zij deelgenomen aan het prestigieuze boekenprogramma 'Das literarische Quartett' van de ZDF waarin zij in discussie trad met o.a. Marcel Reich-Ranicki. Als gastprofessor gaf zij colleges aan de universiteiten van St. Louis, VSA, en Göttingen. Van 1995 tot 2007 zetelde zij in de jury van de 'Ingeborg Bachmann Preis'. In 2008 werd zij voor haar verdiensten door de Franse Minister van Cultuur benoemd tot 'Chevalier des Arts et Lettres'. Tussen haar publicaties is in het bijzonder vermeldenswaard het boek *Die Schule der Frauen. Wie wir die Familie neu erfinden* handelend over de kinderopvang bij werkende ouders. Zij verdedigde hierin o.a. de stelling dat een goede buitenfamiliale kinderopvang niet de enige oplossing mag zijn en dat ook maatschappelijke ruimte zou moeten komen voor een tijdelijke arbeidsvermindering van de beide ouders.

Suzanna Arundhati Roy geniet als Engelstalige Indiase schrijfster en spreekster wereldbekendheid voor haar activiteiten inzake milieubescherming, vrede en sociale rechtvaardigheid. Na de publicatie in 1997 van haar eerste roman *The God of Small Things* waarvoor ze de Booker Prize ontving, richtte zij zich volledig op politiek activisme, armoedebestrijding en globaliseringkritiek. Al haar volgende publicaties zijn essays rond politieke en maatschappelijke onderwerpen. In 2004 werd haar de Sydney Peace Prize toegekend wegens de geweldloosheid van haar activisme.

Het bovenvermelde vraaggesprek verscheen eerder in Die Zeit van 8 september 2011.

Vertaling uit het Duits: Paul Haerden en Mayke Willekens

DE BRUIKBAARHEID VAN KOSTEN-BATENANALYSE OM MAATSCHAPPELIJK TE BESLISSEN

Om ingrijpende keuzes te verantwoorden beargumenteren economen belangen doorgaans met kosten-batenanalyses. Om verschillende redenen oogst de kosten-batenanalyse echter kritiek. Enkele daarvan zijn haar utilitaristisch gedragsaxioma en willekeur bij de uitvoering. Hier worden de grenzen belicht van de analyse voor het beslissen over echt belangrijke zaken zoals klimaatverandering en atoomenergie. Hierbij spelen de lange termijn (tot de eeuwigheid), twijfel (tot onwetendheid) en onomkeerbaarheid een hoofdrol.

Voor het beantwoorden van de vraag welke toekomst wij op de lange termijn qua energiegebruik en qua verhouding tot de natuur voor ons zien, is het nodig om verschillende wetenschappelijke disciplines aan elkaar te koppelen. Om dergelijke thema's en diverse takken van wetenschap vruchtbaar met elkaar te laten samenwerken, zijn soms nieuwe concepten en werkwijzen nodig. Dit geldt in elk geval bij toepassing van de besliskunde en de kosten-batenanalyse op thema's als atoomenergie en klimaatverandering.

De toekomst van de samenleving wordt gemaakt door mensen. Is het niet expliciet, dan wel impliciet; is het niet democratisch, dan wel oligarchisch; is het niet duurzaam, dan wel vernietigend. Het inrichten van een toekomstige samenleving is geen lineair, deterministisch proces, maar niettemin een gestuurd proces. De gedachte dat vrije markten de juiste structuren en resultaten toevallig en 'vanzelf' afleveren, bevordert particuliere belangen waarbij kortetermijnprivileges domineren over gedeelde duurzaamheid. In economisch gestuurde maatschappijen worden voorgestelde of gemaakte keuzes stevast verantwoord door het vooruitzicht op een superieur resultaat qua ratio kosten-baten. Meermaals gijzelt deze werkwijze de politieke besluitvorming en dringt ze de industrielanden en, via globalisering, de wereld in de fuik van onduurzame ontwikkeling. En het is erg lastig om uit een fuik te ontsnappen.

Dit artikel problematiseert de bruikbaarheid van de kosten-batenanalyse voor het vormgeven van een toekomstige samenleving. Eerst bespreek ik op hoofdlijnen de wetenschap en kunst van het beslissen. Zowel de bestanddelen als de context van een beslissing krijgen aandacht. Toekomstige tijd, twijfel en onomkeerbaarheid zijn de dimensies van de context voor maatschappelijke besluitvorming. Ik besteed bijzondere aandacht aan onomkeerbaarheid – dit vanwege haar belang en vanwege de onduidelijkheid die over haar definitie en betekenis bestaat. De contextruimte is opgebouwd uit gewelven van toenemende complexiteit. De kosten-batenanalyse is een bruikbaar en aan te bevelen instrument in de onderste gewelven, maar verpulvert bij echt belangrijke maatschappelijke vragen die worden gekenmerkt door hoge complexiteit. De abstracte bespreking vul ik aan met voorbeelden uit de besluitvorming over het probleem rond atoomenergie (Verbruggen, 1986 en 2008), dat door de catastrofe in Fukushima terug in de publieke aandacht is gekomen.

BESLISKUNDE

Mensen nemen voortdurend beslissingen. De meeste gaan over onbelangrijke nabije zaken, waarvoor gewoonte en intuïtie voldoende leidraad bieden. Sommige beslissingen zijn belangrijk: ze hebben invloed op de lange termijn, zijn complex, en soms zelfs uniek en onomkeerbaar. Dit is ook zo op het maatschappelijke vlak, in de politiek, waar keuzes worden gemaakt voor de toekomst van de samenleving.

Voor belangrijke beslissingen is het wenselijk en noodzakelijk een beroep te doen op wetenschappelijke kennis en methoden, om het proces van besluitvorming te systematiseren en transparant te maken. Naast talrijke probleemoplossende technieken uit het 'Operations Research' (Koole, 2010), kwam een omvattende systematiek voor

besluitvorming tot stand vanaf de jaren zestig (SRI, 1977). Vanuit deze systematiek wil ik vertrekken.

Een beslissing is 'een onherroepelijke besteding van hulpbronnen' (Matheson en Howard, 1968). Een beslissing kan alleen betekenis en gevolgen hebben voor de toekomst: het verleden is onherroepelijk voorbij. De toekomst is per definitie ongekend. Daardoor ontstaat twijfel, die toeneemt naarmate we verder in de toekomst kijken en naarmate vraagstukken een dynamischer onvoorspelbaarheid vertonen. Het is verhelderend om de bestanddelen van een beslissing te onderscheiden van de context waarin de besluitvorming plaatsvindt.

BESTANDELEN VAN EEN BESLISSING

Een beslissing is opgebouwd uit drie grote bestanddelen: *toekomstige gebeurtenissen*, *strategieën*, en *uitkomsten*. Deze vormen samen een beslissingskubus.

Gebeurtenissen treden op zonder dat we daar macht over hebben, buiten onze sturingscapaciteit. We bekijken enkel de gebeurtenissen die een invloed op ons onderwerp zouden hebben als ze zich voordoen. Hier duikt al een element van twijfel op: welke toekomstige gebeurtenissen zijn in die zin relevant?

Strategieën (ook wel acties, opties, keuzes, enz. genoemd) geven vorm aan de elementen onder onze controle. De uitvoering van een strategie vereist de onherroepelijke inzet van middelen die daardoor niet meer inzetbaar zijn voor andere doeleinden. Dit veroorzaakt kosten. Niet alle opties zijn fysisch, technisch, economisch, of maatschappelijk mogelijk. Besliskunde is bedoeld om de mogelijke opties te helpen afbakenen, en vooral om de beste strategie te identificeren. Ook de verzameling van mogelijke en wenselijke opties verandert in de loop van de tijd.

Uitkomsten – dat zijn resultaten, effecten, gevolgen die voor de beslissingnemer van belang zijn. Doordacht beslissen heeft tot doel om met een strategie te interveniëren in een uitwendig verloop van gebeurtenissen, om voor een omschreven doelgroep (meestal onszelf) de negatieve uitkomsten te minimaliseren en de positieve uitkomsten te maximaliseren. De verkregen uitkomsten zijn telkens afhankelijk van de interactie tussen optredende gebeurtenissen en gekozen strategieën. De uitdrukking van alle uitkomsten in meetbare kosten en baten, en dus in monetaire eenheden, is wat de kosten-batenanalyse nastreeft. Het dominerende economisch discours beweert dat dit nodig en wenselijk is, omdat geld het enige algemene equivalent is dat de meest onvergelykbare zaken op eenzelfde noemer kan zetten. Dat discours acht dit omzettingsproces doorgaans ook uitvoerbaar. Ook de weging van de uitkomsten, de voorkeuren en visies van mensen, veranderen in de loop van de tijd, onder meer door lering uit ervaring en inzicht.

Een degelijke besluitvorming begint met een verkenning van de drie dimensies van de beslissingskubus – een verkenning die niet wordt ingeperkt door vooroordelen en belangen. Hiervoor is een uitgebreid en veelomvattend verkenningsperspectief benodigd, en een voldoende fijnmazige indeling van het veld om belangrijke tussenliggende combinaties niet te verwaarlozen. Ook de interacties tussen de bestanddelen vereisen aandacht: werken ze bijvoorbeeld wederzijds uitsluitend of versterkend? Hoe bouwt het een op het andere voort? Juist bij de studie van complexe systemen met een onoverzichtelijk aantal onderling verbonden bestanddelen is dit nodig. De delen zijn dan moeilijk af te lijnen van hun omgeving, er treden niet-lineaire dynamische processen op en er kunnen onverwachte ontwikkelingen ontstaan (Homer-Dixon, 2011).

Bij maatschappelijke besluitvorming is een uitgebreid overzicht van mogelijke uitkomsten nodig, omdat er bij het kiezen van strategieën doorgaans winnaars en verliezers zijn. In vele gevallen zijn de verliezers de zwakkere groepen in een samenleving: mensen zonder

macht en zonder invloedrijke stem. Bij lange-termijnbeslissingen staan ook de belangen van ongeboren generaties op het spel.

Over de zeven Belgische atoomcentrales werd in de jaren 1960-1970 beslist zonder dat een studie over die keuzes aan het publiek werd voorgelegd. De wet van 8 augustus 1980 voorzag een minimale procedure van hoorzitting en bevraging voor de bouw van bijkomende atoomcentrales. Zo kwamen de 'Uitrustingsplannen in elektrische productiemiddelen' in de openbaarheid. Als toekomstscenario's vermelden de plannen slechts enkele verwachtingen voor het verloop van de brandstofprijzen en van de vraag naar elektriciteit. Twee energiebronnen werden als investeringsopties voorgesteld: kolen en atoomcentrales. Eén uitkomst werd berekend: de verwachte prijs van de geproduceerde kWh. Deze reductionistische besluitvorming levert als voorspelbaar optimum: bouw meer atoomcentrales. De echte alternatieven (energie-efficiëntie, hernieuwbare energie, warmtekrachtcentrales) waren op voorhand uitgesloten. De meest relevante uitkomsten (milieuschade, gevaren, risico's, sociale gevolgen, vergrendeling van opties in de toekomst, e.d.) kregen geen aandacht (Verbruggen, 1986). Vroeger kwamen bouwpromotoren met een dergelijke fuikvisie; vandaag leidt een strategie als deze tot onwrikbare patstellingen, aangezien de mondige burger zich zeker zal organiseren.

Het beschikbaar maken van goed gevulde beslissingskubussen om de dynamiek van tijdsequentieel beslissen te ondersteunen, is een uitdagende opdracht voor multidisciplinaire teams van wetenschappers. Het werk moet uiteraard de proef van wetenschappelijke kwaliteit doorstaan. Voor verdere stappen in de besluitvorming moeten de resultaten ook transparant en hanteerbaar zijn. Het is immers niet het wetenschappelijk team dat de eigen voorkeuren mag inbouwen en sluiks de beslissing mag bepalen. Een democratische vertegenwoordiging van de samenleving moet voorkeuren, principes en criteria wegen om tot een *redelijke* beslissing te komen. En *rede* is gebaseerd op kennis, ervaring en onafhankelijk oordeel.

Modellen helpen om kennis te structureren. Ze worden doorgaans in computerprogramma's omgezet om snel numerieke uitkomsten voor combinaties van gebeurtenissen en strategieën te kunnen schatten. Een probleem is echter dat ze al snel ondoorzichtig worden – het maatschappelijke vraagstuk hoeft maar een beetje complexer te worden en de begrijpelijkheid verdwijnt. Bovendien geven ze de werkelijkheid steeds minder nauwkeurig weer – ze worden zelfs karikaturen van de maatschappelijke werkelijkheid (Nordhaus, 2007; Van den Bergh, 2010). Dit weerhoudt modelbouwers er niet van om sterke uitspraken te doen over de bruikbaarheid van hun modellen en de waarachtigheid van de geschatte cijfers. Modellen worden fetisjen en krijgen macht in zinnen als 'Het model zegt dat...' waarmee 'wetenschappelijke rapporten' dikwijls rijk begiftigd zijn. Kortom, het is tijd voor een kritische doorlichting.

CONTEXT VAN EEN BESLISSING

De bestanddelen van een beslissing worden geïdentificeerd en tot een geheel samengesteld binnen een context. Bestanddelen en context kunnen zich beide ontwikkelen tot een bijna onbeheersbare complexiteit, maar het is de context die door mensen – politici, economen, wetenschappers enz. – het minst wordt begrepen. De contextruimte waarin belangrijke maatschappelijke beslissingen tot stand komen, stelt inderdaad hoge eisen aan het begripsvermogen en de standvastigheid van de mens. De contextruimte bestaat uit drie hoofddimensies: *tijd*, *twijfel* en *onomkeerbaarheid*. Ik belicht kort de eerste twee en ga dieper in op de derde dimensie.

Tijd

Beslissen kan men alleen voor de toekomst. Het perspectief op toekomstige ontwikkelingen is dus altijd van belang. Vraagstukken zoals atoomenergie en

klimaatverandering strekken zich uit tot zeer ver in de toekomst – feitelijk tot de eeuwigheid. De analyse zal dan ook een oneindige tijdshorizon moeten hanteren. De menselijke geest kan het begrip 'oneindig' echter niet vatten. Wij kunnen denken in jaren, decennia en nog een beetje in eeuwen. Maar vanaf enkele decennia wordt de toekomst erg vaag en daarom plaatst de analist ergens een eindpaal op de tijdlijn. Deze praktijk is betwistbaar wanneer de analyse inderdaad zeer langdurende en verstrekkende gevolgen beschrijft, zoals bij nucleair afval of destabilisering van het klimaat.

Mensen en maatschappijen bevestigen en versterken de aangeboren bijziendheid door de techniek van het verdisconteren of actualiseren van toekomstige waarden. Dit houdt in dat ze aan toekomstige waarden vandaag minder belang hechten, en dit dalend belang volgt een exponentieel dalende curve. Economen vinden dit terecht omdat mensen liever nu dan later genieten van waardevolle zaken, en omdat de economie groeit met de tijd. De hoogte van de rentevoet correspondeert met de bereidheid van mensen om voor hun ongedurigheid te betalen aan andere mensen die een opbrengst vragen voor hun onthouding. De accumulatie van deze voet, van nu tot in de toekomst, vertoont een exponentieel verloop.

Verdiscontering werkt omgekeerd, van een jaar in de toekomst naar nu. Nu krijgen waarden die in toekomstige jaren beschikbaar komen een afnemend gewicht, dit volgens een negatief exponentieel verloop. De toekomst wordt lichter gewogen dan het heden. Verdisconteren biedt een uitweg voor het probleem van de oneindige tijdshorizon. Zelfs met een lage discontovoet daalt het gewicht van de toekomst tot nul als we enkele decennia of eeuwen ver kijken. Deze techniek is geen oplossing voor het verretijdprobleem, maar eerder een verdwyntruc: met een wiskundige formule laat de analist de verre toekomst eenvoudig verdampen.

In het kader van de klimaatdiscussie beseften vooraanstaande economen (Arrow e.a., 1996) de noodzaak van zorg voor de toekomst voorbij de komende veertig à vijftig jaar. Gereputeerde experts, waaronder een handvol Nobelprijswinnaars, bogen zich in een workshop samen over dit probleem, maar zonder witte rook: de economische theorie en praktijk beschikken niet over een bruikbare methodiek om de verre toekomst te verrekenen (Portney en Weyant, 1999).

Atoomenergie levert enkele tientallen jaren opbrengsten in de vorm van grote stromen elektriciteit. Het scheidt daarbij een resem onoplosbare problemen voor de eeuwigheid, zoals nucleair afval, nucleaire straling en besmetting, verspreiding van nucleaire kennis en materialen die als basis dienen voor de aanmaak van atoomwapens. Zonder verdwyntruc voor die eeuwige problemen kan atoomenergie nooit als nuttig worden bestempeld.

Twijfel

De toekomst, in het bijzonder die op de lange termijn, is onbekend. Daarom leven we in twijfel over wat die zal brengen. Drie in elkaar overvloeiende diepten van twijfel zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden: *risico*, *onzekerheid* en *onwetendheid*.

Risico is het product van een uitkomst met een kans op realisatie van die uitkomst. Risicoanalyse is de studie van alle denkbare uitkomsten met hun kansen, wat leidt tot een kansverdeling. De wetenschap kan twijfels die beperkt blijven tot risico's behoorlijk in de besluitvorming verrekenen.

Onzekerheid is een stap dieper in de duisternis van twijfel (Stirling, 1999). Er is een tamelijk inzicht over mogelijke uitkomsten in de toekomst, maar hun kansen zijn bijzonder speculatief. Er zijn geen wetenschappelijke of logische methoden, noch ervaringsgegevens om die kansen af te leiden. Voor het schatten van kansen gebruiken

we subjectieve inzichten, zogenaamde 'Delphi-panels' [waarin experts een oordeel uitspreken over de kansen van onzekere feiten op basis van hun intuïtieve vertrouwdheid met het probleemgebied], of soortgelijke benaderende methoden.

Onwetendheid is de afgrond van twijfel. Onze kennis is gering over wat ons kan overkomen en we hebben nog minder benul van de kansen waarmee. Dit zijn dan 'vermoede onbekende' zaken, zoals genetische veranderingen die op lange termijn worden veroorzaakt door nucleaire straling. De toekomst bevat zeker, zoals in het verleden het geval was, ook nu nog onbekende en onvermoede zaken. Deze kunnen zich manifesteren als gevolg van in gang gezette evoluties of door onze kennisontwikkeling tot stand komen. Het is niet mogelijk een voorbeeld te geven voor de toekomst, maar met het voordeel van de terugblik, kan de ontsluiting van kernkrachten uit de splitsing van atomen als een onvermoede onbekende worden gezien tot laat in de negentiende eeuw. Dergelijke zeldzame, niet of moeilijk te voorziene zaken met een disproportioneel zware impact op de loop van de geschiedenis zijn voorbeelden van de onmogelijke *ex-ante* beheersing van de toekomst door besluitvormers (Taleb, 2007).

Wetenschappers zijn nuttig bij het verkennen en verwerken van risico's. Bij onzekerheid moeten zij de eigen kaders en methoden problematiseren; tegen onwetendheid hebben zij geen verweer. Daardoor hebben ze enkel aandacht voor risico's, ook al vermelden ze soms even de verdere diepten van twijfel (Van den Bergh, 2010). Ondanks de uitgebreide risicostudies die sinds de jaren zestig en zeventig in de nucleaire sector zijn gemaakt, toont Fukushima hoe beperkt en onvolledig deze studies zijn. De menselijke verbeelding schiet tekort in het bedenken van alle onderdelen, verbanden, oorzaken en gevolgen, zelfs als het gaat om een enkele nucleaire installatie. Hoe vollediger de risicoanalyse wordt, hoe hoger de waarschijnlijkheid dat de studie een ramp met een reële kans zal aangeven. De gevolgen van een ramp zijn meestal zo catastrofaal dat de initiatiefnemers overgaan tot het inperken van wat zou kunnen gebeuren. Met andere woorden: de overtuiging 'dit mag niet gebeuren' wordt vertaald in 'dit kan niet gebeuren'. Ik heb dit persoonlijk meegemaakt tijdens een officiële oefening over de aanpak van een atoomramp in Doel, waarbij de mogelijkheid van een ontruiming van de Stad Antwerpen (die binnen de 20-kilometercirkel ligt) a priori werd uitgesloten. De reacties op de ramp in Fukushima leggen de misdadige lichtzinnigheid bloot van de technocratische risicobenadering en van de voorbereiding op een ernstig ongeval.

Onomkeerbaarheid

De behandeling van onomkeerbaarheid in de menswetenschappen en in het beleid getuigt van dubbelzinnigheid. Enerzijds wordt het belangrijk genoemd, anderzijds bestaat er weinig klaarheid en eensgezindheid over de betekenis van het begrip. De feitelijke besluitvorming negeert deze aspecten, ook waar het eenvoudige dossiers betreft (Verbruggen, 2011). De onomkeerbaarheid naar de kerker verwijzen en haar onzichtbaar houden, doen haar grote betekenis in de sociale realiteit niet verdwijnen.

De levenswetenschappen behandelen onomkeerbaarheid met strikte concepten als entropie en de tweede hoofdwet van de thermodynamica (Reynolds en Perkins, 1977). In de menswetenschappen is dit niet het geval en een overname van het begrip uit de levenswetenschappen is weinig breed aanvaard, behalve in de ecologische economie (Boulding, 1966; Ayres en Warr, 2009).

Voor zover ik de literatuur⁸ ken, ontbreekt in de menswetenschappen een algemeen aanvaarde definitie van het begrip (on)omkeerbaarheid (Perrings en Brock, 2009).

⁸ In de beslissingsliteratuur verwijst het woord onomkeerbaar (*irreversible*) naar twee elementen: het *onherroepelijk* (*irrevocable*) vastleggen van economische middelen bij het uitvoeren van de beslissing, en de *onomkeerbare* gevolgen voortkomend uit een beslissing. Het is netter de twee te onderscheiden met behulp van de twee woorden hier vermeld.

Auteurs gebruiken het concept zonder duidelijke definiëring of houden er eigen omschrijvingen op na, die voor een gegeven auteur soms variëren tussen de eigen publicaties, en soms zelfs binnen eenzelfde publicatie. Als definitie stel ik voor: *'Omkeerbaarheid is de mogelijkheid om de functionele werking van een systeem te behouden of te herstellen'*. Hierbij is *systeem* breed op te vatten: het kan gaan over een subject, een object, een onderdeel ervan of een geheel van subjecten en objecten die onderling verbonden zijn. Toepassing van deze definitie vereist het omlijnen van het betreffende specifieke systeem, de identificatie van zijn relevante functies en de identificatie van geschikte indicatoren om de werking te meten. De definitie verwoordt ook de eigenschap van omkeerbaarheid als een graduele grootte, bijvoorbeeld op een schaal tussen 0 en 1. Dit verschilt van digitale 0/1 omkeerbaarheid, waarin alleen de twee uitersten van het spectrum als mogelijkheid gelden en daarmee de bruikbaarheid van het begrip uithollen (Manson, 2007).

Om de definitie inhoudelijk te stofferen en om te komen tot een redelijke meetbaarheid van de gradatie van omkeerbaarheid, hanteer ik drie variabelen. Ten eerste, de *duurtijd* van bepaalde gevolgen van een beslissing die zich kan uitstrekken over jaren, decennia, eeuwen, tot oneindig. Ten tweede, de *kosten* voor het behouden van een bedreigde functionele werking of voor het herstellen van een verstoorde werking ten gevolge van een beslissing. Ten derde, de *substitueerbaarheid*: in welke mate is het mogelijk een vernietigde of een sterk aangetaste functionering van een systeem te vervangen door een identieke kopie of door een aanvaardbaar gelijkaardig exemplaar? De praktijk toont gevallen van naadloze substitueerbaarheid, van situaties waar vervangingen mogelijk zijn maar nooit helemaal bevredigend, en van uitgesloten vervanging als absolute uniciteit van kracht is.

De gemeten graad van substitueerbaarheid is afhankelijk van het verschuiven van de klemtoon tussen twee eigenschappen die ieder systeem bezit: aan de ene kant *'identiteit'*, aan de andere kant *'rolvervulling'* of functionele werking. Als de klemtoon strikt op identiteit ligt, is iedere impact onomkeerbaar, zoals het verleggen van een steen in een rivier de wereld dichterbij anders maakt (Bram Vermeulen). Waar de klemtoon tussen de twee polen wordt gelegd, is sterk afhankelijk van de omstandigheid van de besluitvorming en van de besluitvormer. Een passend voorbeeld is het verlies van menselijk leven. Voor een persoon is zijn leven uniek en bezit het een strikte identiteit voor hemzelf; dit geldt in hoge mate voor de gezinsleden, familie, vrienden, collega's, enz., en daar stopt het doorgaan. Voor de bijna zeven miljard andere mensen op aarde vervult elke andere persoon een functionele rol als winkelier, treinbestuurder, leraar, student, enz.

Wat qua menselijk leven substitueerbaar is, hangt af van de positie van de beslisser. Voor jezelf is je dood het einde van je leven (als je gelovig bent betreft dit enkel het einde van je leven op aarde; voor de ongelovige betreft dit het definitieve einde). Voor de samenleving ben je substitueerbaar: iemand anders zal de klanten bedienen, de trein besturen, de les geven. Scherper nog: de samenleving heeft het, om zich in stand te houden en te ontwikkelen, nodig dat mensen sterven en kunnen worden vervangen door nieuwe mensen. Een levend metabolisme dat zich niet vernieuwt, sterft uit.

De drie grootheden – duur, kosten en substitueerbaarheid – geven meetbare betekenis aan omkeerbaarheid in concrete besluitvorming.

BESLUITVORMING EN KOSTEN-BATENANALYSE

Van de drie dimensies *tijd*, *twijfel* en *onomkeerbaarheid* is de laatste de meest precare, en van haar drie componenten *duurtijd*, *kosten* en *substitueerbaarheid* is wederom deze laatste meest doorslaggevend en omstreden in de menswetenschappen. De economie gelooft in substitueerbaarheid van alle productiefactoren, goederen, diensten, systemen, objecten en subjecten. Als voldoende tijd en kosten worden geïnvesteerd, is alles

vervangbaar. Dit universele 'quid pro quo' is de grondslag voor het monetair kunnen uitdrukken van alle waarden. Eventuele fysische onvervangbaarheid, zoals bij unieke kunstwerken, wordt als schaarste geduid. De hoogte van de prijs kan dienen als maatstaf van schaarste, als indicator van de begrenzing in substitueerbaarheid. Zo is in de economische logica de *Pietà* van Michelangelo substitueerbaar door twee of drie *Pietà*'s van mindere kunstgoden.

Veel mensen passen voor dit geloof in absolute substitueerbaarheid, hoewel via de dominerende rol van het geldsysteem de meeste van hun praktijken erdoor worden beïnvloed of zelfs bepaald. Waar prijzen niet tellen, loopt dit geloof spaak. In de wereld van de mens zijn deze plekken zeldzaam; in de wereld van de natuur zijn ze legio. Het leven in de natuur volgt de wetten van de thermodynamica, waarin omkeerbaarheid gaat van relatief tot absoluut, afhankelijk van de verhoudingen tussen systeem en omgeving. Kwalitatief moet de uitstoot door het systeem assimileerbaar zijn door de omgeving. Te vermijden zijn de emissie van chemisch toxische en persistente stoffen zoals plutonium en nucleaire isotopen. Zelfs kwantitatief beperkte stromen van persistente, schadelijke stoffen veroorzaken al onomkeerbare effecten op de omgeving. Maar ook kwalitatief nuttige en noodzakelijke stoffen zoals koolstofdioxide of de nutriënten stikstof en fosfaat kunnen in geval van kwantitatief massale emissies essentiële ecologische systemen onomkeerbaar verstoren – in de vorm van klimaatverandering of verlies van biodiversiteit.

Tot dusver genieten we de luxe van relatieve onomkeerbaarheid: we kunnen onze technische, economische en sociale systemen op een functioneel werkend peil houden; er is zelfs ruimte voor groei. Door de sterke expansie en de geringe kwaliteitscontrole op de stromen tussen economie en natuur, neigt de situatie echter naar een toestand van absolute onomkeerbaarheid (Boulding, 1966). Dit uit zich in de aantasting van functies die essentieel zijn voor menselijk leven op aarde. De aantasting is zodanig dat ook vernietiging tot de mogelijkheden behoort (klimaatverandering, zoetwatervoorraden, biodiversiteit, leven in de oceanen, zuivere lucht, enz.). De absolute onomkeerbaarheid biedt weinig vrijheidsgraden en zet ook de kosten-batenanalyse op losse schroeven.

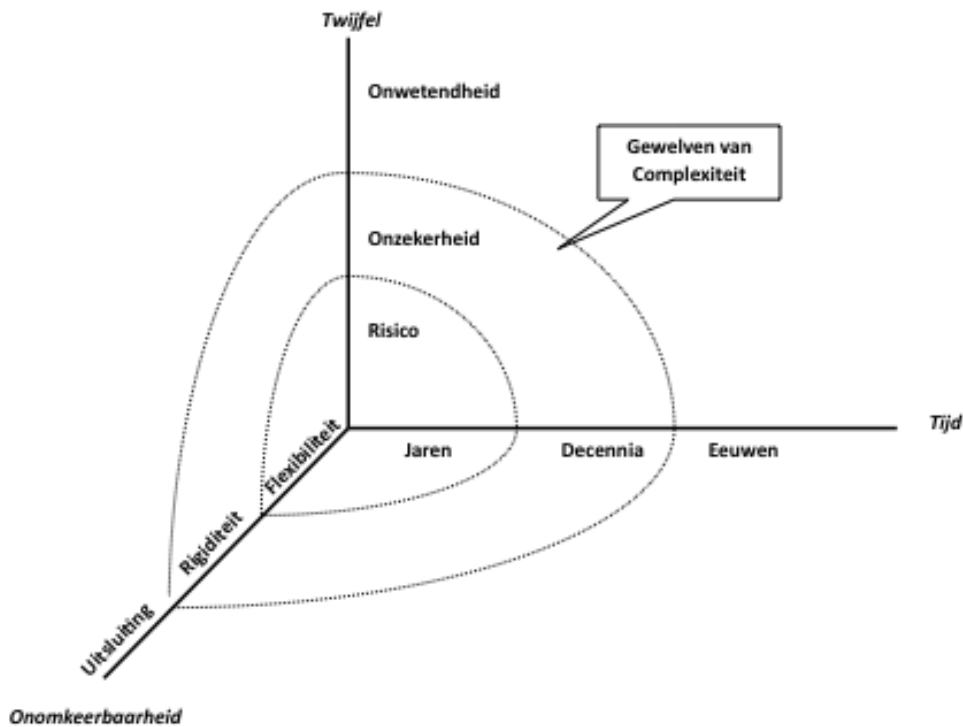
Kosten-batenanalyse is het raamwerk waarmee economen publieke beleidsbeslissingen onderzoeken en waaruit de aanbevelingen ontstaan. Een volledige of verregaande omzetting van alle elementen en aspecten in monetaire cijfers is haar doel – dit om een duidelijke kosten-batenratio te verkrijgen. Door alles in geld om te zetten, wordt alles substitueerbaar geacht. Een van de drie dimensies van onomkeerbaarheid (substitueerbaarheid) is voor economen onbestaande of onbelangrijk. Zo wordt de volle ruimte van onomkeerbaarheid ('irreversible') gereduceerd tot een louter onherroepelijke ('irrevocable') besteding van economische middelen, en dit over een onzekere toekomstige tijd. Bovendien passen de kosten-batenstudies de methode van tijdsequentiële besluitvorming zelden toe, wat kan leiden tot nog grotere fouten (Dixit en Pindyck, 1994; Verbruggen, 2011).

KOSTEN-BATENANALYSE IN EEN COMPLEXE RUIMTE

Hoe bruikbaar is de kosten-batenanalyse? Het is niet nuttig het kind met het badwater weg te gooien; het is wel nodig de beperkingen ervan in te zien. Vanaf het ontstaan van de methode tot heden zijn kritische geluiden te horen (Dorfman en Dorfman, 1993; van den Bergh, 2010; Hueting, 1980; Jacobs, 1997). Deze variëren van suggesties voor verbetering en grondige aanpassing tot het verwerpen van de essentiële uitgangspunten van de analyse en van haar bruikbaarheid voor maatschappelijke besluitvorming. Onduidelijk blijft waar en wanneer kosten-batenanalyse een nuttige bijdrage kan leveren, en vanaf welke drempels ze contraproductief wordt – omdat de besteding van tijd, onderzoeksmiddelen en aandacht voor het vinden van kosten-batenratio's meer verblindt dan verheldert (Stirling, 2010). Enerzijds zijn strikte lijnen tussen de zijden van bruikbaarheid en van contraproductiviteit moeilijk te trekken, want die scheidingslijnen

zijn afhankelijk van concrete problemen en omstandigheden. Anderzijds zijn duidelijke lijnen nodig om de samenleving te beschermen tegen het volgen van onvolledige of simpelweg foute bakens.

Gelaagde complexiteit van de ruimte waarin besluitvorming plaatsvindt

Een meer systematische benadering van de complexiteit van besluitvorming is nodig. De figuur hierbij vermeldt de drie hoofdassen van de beslissingsruimte: tijd, twijfel en onomkeerbaarheid. In de ruimte zijn gewelven van complexiteit herkenbaar. Het instrument van de kosten-batenanalyse is bruikbaar en bij degelijke toepassing van groot nut in het binnenste gewelf van de ruimte. Degelijkheid bereiken wordt bijzonder problematisch in de tussenruimte van de getoonde gewelven. Aan de buitenzijde van de gewelven heersen de verre toekomst, onwetendheid en uiterste onomkeerbaarheid, in de vorm van absolute beperkingen of uitsluiting van keuzes. Daar verpulvert de aanpak van de kosten-batenanalyse. Zelfs op de gemakkelijkst voorstelbare dimensie 'tijd' beschikt de economie niet over de theorie en niet over de technieken om de verre toekomst te analyseren (Portney en Weyant, 1999). De aspecten onwetendheid en onomkeerbaarheid krijgen in de economie zelfs nauwelijks aandacht.

Verdedigers van atoomenergie geloven dat een gunstige kosten-batenverhouding mogelijk is wanneer enkel de zichtbare kosten worden aangerekend. Tegenstanders argumenteren dikwijls dat deze verhouding ongunstig is, en vragen 'het incorporeren van alle kosten' (met inbegrip van impact op het klimaat, de risico's van accidenten, en de veilige berging van afval) zodat hun echte waarde voor de samenleving tot uiting komt en betere beslissingen genomen kunnen worden' (Costanza et al., 2011). Atoomenergie is echter een vraagstuk in de buitenruimte van de complexiteit: ze veroorzaakt invloeden die honderdduizenden tot miljoenen jaren blijven bestaan, in mensenmaat oneindig lang; veel effecten ervan zijn onzeker en onwetendheid is niet uit te sluiten, gelet op het relatief jonge karakter van de technologie en het creëren en verspreiden van natuurvreemde stoffen (zoals plutonium); lokale en globale onomkeerbaarheid vertoont

een dwingend karakter, zoals het onleefbaar worden van relatief grote woongebieden (Tsjernobyl, Fukushima, nucleaire sites en opslagplaatsen) en de verspreiding van nucleaire stoffen in de ecosystemen (atmosfeer, oceanen, voedselketen) die niet meer te vangen zijn. Atoomproeven hebben ons geleerd hoe ingrijpend de vervuiling is.

De besluitvorming die de buitenruimte moet bestrijken is niet gediend met de illusies van karikaturale kosten-batenanalyses. Maatschappelijke instituten voor de besluitvorming over problemen in die buitenruimte zijn niet-bestaand. Atoomenergie bevindt zich daar; andere belangrijke mondiale problemen die op ons afkomen, zoals klimaatverandering, ontrollen zich naar de uitersten van complexiteit.

Het is vruchteloos om te hopen dat kosten-batenanalyse hier de juiste antwoorden kan leveren. Geen enkele wetenschappelijke discipline kan dat alleen klaren; een multi-, inter-, of metadisciplinaire aanpak is nodig. We moeten complexiteit aanvaarden en ermee leren omgaan; het is misleidend om complexiteit te reduceren tot een kosten-batenratio (Stirling, 2010). Filosofen hebben al voorstellen geformuleerd over de vraag welke principes gerespecteerd moeten worden bij het uittekenen van langetermijninterventies. Immanuel Kant levert een solide vertrekbasis van ethische principes; Hans Jonas vertaalt die naar de moderne tijd; het voorzorgsprincipe kent een brede aanvaarding maar te weinig toepassing in de praktijk (Harremoës et al., 2002; Randall, 2011). De studie van complexe systemen toont aan hoe belangrijk eigenschappen als diversiteit, gespreide capaciteit en meervoudigheid zijn, als je op onverwachte uitdagingen veerkrachtig wil kunnen reageren (Homer-Dixon, 2011).

Aviel Verbruggen

Aviel Verbruggen is energie- en milieueconoom, doctor in de toegepaste economische wetenschappen en hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen. Hij studeerde systeemanalyse aan Stanford University en is voorzitter van het Departement voor Milieu, Technologie en Technologiemanagement. Sinds 1998 is hij lid van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), het wetenschappelijke forum van de Verenigde Naties dat klimaatverandering bestudeert.

Literatuur

Arrow Kenneth, e.a. 'Intertemporal Equity, Discounting, and Economic Efficiency', in *IPCC Climate Change 1995. Economic and Social Dimensions of Climate Change*, Cambridge University Press, blz. 125-144.

Ayres Robert and Benjamin Warr, *The Economic Growth Engine*, Edward Elgar, 2009.

Boulding Kenneth, 'The Economics of the Coming Spaceship Earth. Environmental Quality in a Growing Economy. Resources for the Future', in Daly, H.E., (red.), *Economics, Ecology, Ethics. Essays toward a Steady-state Economy*, W.H. Freeman and Company, 1973, blz. 253-263.

Costanza Robert e.a. 'Can Nuclear Power Be Part of the Solution?' in *Solutions 2 (3)*, 2011, www.thesolutionsjournal.com

Dixit Avinash and Robert Pindyck, *Investment under Uncertainty*. Princeton University Press, 1994.

Dorfman Robert and Nancy Dorfman (red.), *Economics of the Environment: Selected Readings*, derde editie, Norton, New York, 1993.

Harremoës Poul, e.a. *The Precautionary Principle in the 20th Century. Late Lessons from Early Warnings*, Earthscan, Londen, 2002.

Homer-Dixon Trevor. 'Complexity Science', in *Oxford Leadership Journal 2 (1)*, 2011, blz. 1-15.

Hueting Roeffie. *New Scarcity and Economic Growth. More Welfare through less Production?* North-Holland Publishing Cy, Amsterdam, 1980.

- Jacobs Michael. 'Environmental Valuation, Deliberative Democracy and Public Decision-Making Institutions', in Foster John (red.), *Valuing Nature? Ethics, Economics and the Environment*, Routledge, Londen, 1997, blz. 211-231.
- Koole Gert. *Optimization of Business Processes: An Introduction to Applied Stochastic Modeling*, Department of Mathematics, VU University, Amsterdam, 2010.
- Manson, N.A., 'The Concept of Irreversibility: Its Use in the Sustainable Development and Precautionary Principle Literatures', in *The Electronic Journal of Sustainable Development* 1 (1), 2007, blz. 3-15.
- Matheson James and Ronald Howard *An Introduction to Decision Analysis*, Stanford Research Institute, Menlo Park, Californië, 1968.
- Nordhaus William. *The Challenge of Global Warming: Economic Models and Environmental Policy*, Yale University, New Haven, 2007.
- Perrings Chris and William Brock. 'Irreversibility in Economics', in *Annual Review of Resource Economics* 1, 2009, blz. 219-238.
- Portney Paul and John Weyant (red.), *Discounting and Intergenerational Equity. Resources for the Future*, Washington D.C., 1999.
- Randall Alan, *Risk and Precaution*, Cambridge University Press, 2011.
- Reynolds William and Henry Perkins, *Engineering Thermodynamics*, McGraw-Hill Book Company, 1977.
- Stanford Research Institute, *Readings in Decision Analysis*. SRI International, Menlo Park, Californië, 1977.
- Stirling Andy., *On Science and Precaution in the Management of Technological Risk*, SPRU, University of Sussex, 1999.
- Stirling Andy, 'Keep it complex', in *Nature* 468, 2010, blz. 1029-1031.
- Taleb Nassim, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, Random House, USA, 2007.
- Van den Bergh Jeroen, 'Safe Climate Policy is Affordable – 12 Reasons', in *Climatic Change* 101, 2010, blz. 339-385.
- Verbruggen Aviel, 'De besluitvorming inzake de bouw van kerncentrales in België', in Aviel Verbruggen, (red.), *Liber Amicorum Professor Dr. Pierre-Henri Virenque*, SESO, UFSIA, 1986, blz. 303-326.
- Verbruggen Aviel, *De ware energiefactuur*, Houtekiet, Antwerpen (met name hoofdstuk 4), 2008.
- Verbruggen Aviel, 'Financial Appraisal of Efficiency Investments. Why the Good May be the Worst Enemy of the Best. European Council for an Energy Efficient Economy', eceee summerschool proceedings, blz. 5-14.

KLIMAATSCEPTICISME: WAAROVER SPREKEN WE EN HOE OVERSTIJGEN WE DE TWIJFEL?

Volgens Immanuel Kant bestaat verlichting in de uittreding uit de onmondigheid die de mens aan zichzelf te wijten heeft. De beweging van deze uittocht wordt ingezet door twijfel. Zouden klimaatsceptici dan misschien goede vrienden van Verlichtingsdenkers kunnen worden en een bijdrage leveren aan de vooruitgang van de klimatologie? Maar is het altijd duidelijk welke twijfel in het debat over klimaatverandering aan de orde is? De twijfel die de Verlichting hoog in het vaandel voerde, is een rationele en methodische twijfel die geen genoegen neemt met een eenmaal bekomen onderzoeksresultaat dat volgens Karl Popper moet blijven openstaan voor bijsturing of weerlegging zodra een beter gefundeerde verklaring voorhanden is. In de mate dat klimaatsceptici deze weg ernstig bewandelen, zou men hen beslist welkom moeten heten.

Om het debat over klimaatscepticisme te kunnen volgen, moet vooreerst nagegaan worden op welk formeel onderwerp de twijfel gericht is en hier zijn een aantal onderscheidingen te maken.

De eerste vorm van twijfel komt tot uitdrukking in het **oorzakenscepticisme**. Grosso modo bestrijdt deze positie de stelling dat de globaal gemiddelde temperatuur op aarde gestegen is en verder zal blijven stijgen en dat de mens, hoofdzakelijk door de verbranding van fossiele grondstoffen, zoals kolen, olie en gas, en door een verandering in het landgebruik, waaronder de boskap en intensieve veeteelt, daartoe bijdragen heeft.

Het syntheserapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van 2007, het recentste in een reeks van vier rapportages, is weliswaar in 2009 onderwerp van wetenschappelijke en politieke turbulentie geweest, doch: "*De belangrijkste conclusie is dat tot op heden niets, helemaal niets is aangevoerd dat de conclusies van werkgroep I over broeikas effect en klimaatverandering aantast.*"⁹ De werkgroep I van het IPCC gaat na: de waargenomen klimaatveranderingen, de effecten ervan, de oorzaken die geleid hebben tot de veranderingen en de vraag hoe de opwarming van de aarde zich in de toekomst zal voortzetten. Werkgroepen II en III hebben andere opdrachten. Over de aan menselijke activiteiten toegeschreven emissie van broeikasgassen wordt gesteld dat zij sedert het begin van de industriële revolutie gestadig gestegen is en een significante verhoging met 70% tussen 1970 en 2004 vertoont.¹⁰ Bij elke bevinding wordt door het betrokken onderzoeksteam een inschatting over de zekerheidsgraad gegeven. Afgaande op het aantal onderzoekers dat akkoord was met de bevinding, stelt men vast dat een vrij grote consensus¹¹ van 9 op 10 bestond over het effect van het menselijk handelen in de opwarming van de planeet dat wetenschappers die oorspronkelijk hun reserves uitten, bereid waren deze te herzien: "*Selbst klimaskeptische Wissenschaftler aus den USA haben das Indizienurteil des IPCC kürzlich überprüft und bestätigt.*"¹² Tegenstanders blijken soms banden te hebben met bepaalde belangengroepen, hetgeen mogelijk invloed heeft op hun voorbehouden. Aan

⁹ Karel Knip, 'Klimaatverharding. Stom, maar ongevaarlijk. De kritiek op het IPCC neemt toe. Maar de werkwijze is betrekkelijk onomstreden.' in *NRC Handelsblad/Wetenschap*, 6-7 februari 2010, p. 8-9.

¹⁰ The AR4 Synthesis report, Figure 2.1, http://www.ipcc.ch/publications_and_data/ar4/syr/en/mains2-1.html (geraadpleegd 12.01.2012)

¹¹ „Samenvatting IPCC's 4de Wetenschappelijk Rapport, <http://www.climatestewards.net/nederland-nl/doen/wetenschappelijk.html> (geraadpleegd 12.01.2012)

¹² Ottmar Edenhofer en Robert Marschinski, 'Unvernünftige Zweifler' in *Die Zeit/Wirtschaft*, 66 (2011) 50, 8 december 2011, p.35.

het antropogene karakter van de waargenomen klimaatwijzigingen kan men, alleszins voor een groot deel ervan, niet ernstig meer twijfelen.¹³

Het **gevolgenscepticisme** is een tweede vorm van klimaatscepticisme. De aanhangers van deze strekking bestrijden niet dat de klimaatveranderingen grotendeels antropogeen zijn, doch stellen dat de gevolgen ervan geen gevaar inhouden die de door het IPCC aanbevolen uitstootreductie in broeikasgassen en/of andere maatregelen verantwoordt.

Deze sceptici beroepen zich op de planetair gemiddelde schadelijke effecten en schenken daarenboven geen aandacht aan de effecten van mogelijk ernstige scenario's per regio in de toekomst, zowel bij ontstentenis van de thans aanbevolen ingrepen als bij bepaalde ingrepen per domein. Hiertegen moet ingebracht worden dat de gevolgen van klimaatveranderingen ongelijk verdeeld zijn. Allicht cynisch in de klimaatcrisis: gebieden die voor wat betreft wijziging in neerslag het ergst getroffen dreigen te worden, zijn Noord Afrika en delen van Midden Amerika. Er wordt daar circa 20% minder neerslag verwacht¹⁴, hetgeen nog versterkt wordt in de zomer, ook in het Middellandse zeegebied. Het zijn *sowieso* al droge klimaten. Significant minder neerslag in deze regio's houdt enorme gevolgen voor de leefbaarheid en de land- en tuinbouw in. Verwijzen naar globaal berekende gemiddelde klimaatveranderingen en dan stellen dat de gevolgen al bij al zullen meevallen, is een inadequate voorstelling van de verschijnselen die sterk geografisch gedifferentieerd kunnen zijn.

Een derde vorm is het **prioriteitenscepticisme**. Dit wordt verbonden met de armoede die een groot deel van de wereldbevolking treft. Sceptici van deze strekking zullen doorgaans niet het nut van klimaatbeschermende maatregelen ontkennen, zij wijzen echter op de ondoelmatige en vooral moreel bedenkelijke ingrepen hiervoor als bij voorrang de eliminatie van de armoede aandacht zou horen te krijgen. In plaats van ingrepen en technologische innovaties voor mildering van de nadelige effecten van klimaatveranderingen zou primair aandacht moeten gaan naar de bevoorrading van drinkbaar water, de strijd tegen ziekten, etc. Op deze wijze zouden meer thans bedreigde mensenlevens gered kunnen worden. Ten tweede wordt ook gesteld dat armere landen meestal niet de financiële draagkracht hebben om grote investeringen in klimaatbeschermende maatregelen te doen. Dit laatste is inderdaad niet van enige grond ontbloot.

Het feit dat de in vele delen van de wereld levende bevolking in de bevoorrading van haar basisbehoeften bedreigd is, heeft in grote mate van doen met de instandhouding van een maatschappelijk en economisch bestel dat op verknechting en uitbuiting gebaseerd is ten gunste van de welvaart van het rijke Westen en een lokale klasse die er zich mee geassocieerd heeft. Dit is een systemisch probleem dat vooral een ommezwaai in de wereldordering vereist.

¹³ Ongetwijfeld is het zo dat bij sommige verschijnselen het moeilijk is om de impact van klimaatveranderingen los te koppelen van een reeks factoren die elkaar kunnen beïnvloeden of waarvan de effecten versterkend werken. Zo bijvoorbeeld bij overstromingen. Deze kunnen zowel het resultaat van een natuurlijk proces zijn als (mede) aan de menselijke activiteit in de regio te wijten zijn. Het geval van de orkaan Katherina over New Orleans van 29 augustus 2005 is daarvoor een sprekend voorbeeld. Zelfs als er een toename van hevige regens is, dan nog wordt het effect ervan gefilterd door de menselijke infrastructuur en ingrepen. Het is de mens die rivieren kanaliseert, rioleringen aanlegt, overal beton giet zodanig dat weinig water in de grond kan infiltreren. Het menselijke handelen filtert dus het effect van een bepaalde klimaatwijziging. Het wordt dan moeilijk in meetbare termen te zeggen in welke mate een klimaatwijziging of een effect ervan een gevolg is van een natuurlijk proces dan wel (ook mede of voor een groot deel) van een ecologische verstoring door menselijk ingrijpen.

¹⁴ The AR4 Synthesisreport, WGI Figure 10.9. SPM, <http://www.ipcc.ch/graphics/ar4-wg1/jpg/fig-10-9.jpg> (geraadpleegd 12.01.2012)

In tweede orde kan gesteld worden dat de tegenstelling tussen klimaatbescherming en armoedebestrijding ook enigszins een constructie is. Investerings in de verbetering van de energie- en waterinfrastructuur zou zo aangewend kunnen worden dat zij simultaan klimaatbeschermende en armoedebestrijdende effecten sorteren.

De vierde categorie van klimaatscepticisme kan beschreven worden als het **urgentiescepticisme**. Ook hier gaat de twijfel niet over de noodzaak van bestrijding van schadelijke emissies. Ter discussie staat dat de maatregelen onmiddellijk genomen dienen te worden. Zij zouden beter in de toekomst in praktijk gebracht kunnen worden wanneer efficiëntere technologieën voorhanden zullen zijn en door de verhoopte inkomensstijging meer financiële middelen vrijgemaakt zouden kunnen worden. Voor deze sceptici worden de huidige generaties te zeer belast met kostelijke maatregelen, terwijl sommige effecten van klimaatverandering op langere termijn thans nog onzeker zijn. Het zou, in hun ogen, wel eens kunnen zijn dat nu te veel gependeed zou worden voor de bestrijding van effecten die achteraf als overtrokken afgedaan zouden kunnen worden. Mochten de effecten toch dramatischer uitvallen in de toekomst, zou men nog zijn toevlucht kunnen nemen tot geotechnische ingrepen. Door de verspreiding van aerosol in de atmosfeer zou bijvoorbeeld de stralingsbalans van de aarde gestuurd kunnen worden en zouden we niet fors hoeven te investeren in de reductie van de uitstoot van schadelijke broeikasstoffen.

Op verschillende punten is deze positie bedenkelijk.

(A) Vooreerst vertegenwoordigt dit standpunt een mooi voorbeeld van pragmatische modellen van ecologisering: door technologische ingrepen trachten de schadelijke effecten van onze eindeloze consumentistische dromen wegwerken, dus het wegnemen van symptomen, terwijl nauwelijks iets gedaan wordt aan de dieper liggende ziektekiem, namelijk de levensvernietigende werking van de hedendaagse Westerse beschaving en van andere naar het Westen gemodelleerde landen.

(B) De aanhangers van dit scepticisme verkeren in een tweede droom, deze van de mogelijkheid van een ongelimiteerde creatie van technische middelen, terwijl blijkbaar veronachtzaamd wordt dat het vooruitzicht op nieuwe technologieën slechts reëlere vormen kan krijgen als het product binnen betaalbare grenzen tot stand gebracht kan worden. Een intensieve investering voor het tot stand brengen en implementeren van een nieuwe technologie moet gelijke tred kunnen houden met een grootschalige toepassing in de praktijk. Hoe men dit kan realiseren, bijvoorbeeld voor de aanwending van aerosolen hetgeen gigantische kosten met zich zal meebrengen, in de veronderstelling dat de toepassing al effecten sorteert, is minder duidelijk.

(C) De efficiëntie van geotechnische middelen, zoals aerosol, staat alsnog ter discussie. De verspreiding van aerosolniveaus in de atmosfeer kan leiden tot zowel opwarming als afkoeling. Niet alle broeikasgassen hebben dezelfde opwarming tot gevolg. Koolstofdioxide (CO₂) heeft het grootst opwarmende effect. Voor het vrijkomen van methaan (CH₄) uit de Arctische permafrost ligt dit al anders. De toepassing van aerosolen belet ook niet de voortschrijdende verzuring van de oceanen hetgeen zijn weerslag heeft op het leven in de oceanen en op het land. Ook is onvoldoende geweten over mogelijke bijwerkingen die het massaal gebruik van aerosolen zouden kunnen veroorzaken.

(D) De terugval van de biologische rijkdom is intussen afdoend geregistreerd en bij een verdere stijging van de gemiddelde temperatuur van 1,5° tot 2,5°C zou wellicht 20 tot 30% van de plant- en diersoorten met uitsterven bedreigd worden. Is de stijging nog hoger, en dit scenario is niet denkbeeldig, dan moet rekening gehouden worden met grotere wijzigingen in de ecosystemen. In plaats van kwantitatieve veranderingen in bepaalde soorten, zouden bepaalde ecosystemen onomkeerbaar kunnen veranderen. Het urgentiescepticisme gaat aan dit gevaar kennelijk achteloos voorbij. De bestaande degradatie van de ecosystemen is reeds zorgwekkend genoeg en het verschuiven van

klimaatbeschermende maatregelen naar een onbepaalde toekomst is de deur open zetten voor een keten van onoverzichtelijke problemen. Zelfs bij een sterke vermindering van emissies gaan de eenmaal ingezette klimaatveranderingen nog lange tijd door en kunnen wijzigingen in de ecosystemen mogelijk niet meer ongedaan gemaakt worden, tenzij misschien na onbepaalde tijd.¹⁵

(E) Het willen doorschuiven van de problemen naar toekomstige generaties is een moreel bedenkelijk plan. Verplicht ons een eenmaal gekend nadeel waaraan *hic et nunc* geredieerd kan worden, ook niet tot daadwerkelijk ingrijpen?

Een laatste en vijfde vorm van klimaatscepticisme is het **politiek en institutioneel scepticisme**. Zijn aanhangers beschouwen klimaatbeschermende maatregelen rationeel verantwoord en ook wenselijk, doch twijfelen aan hun realiseerbaarheid. In een wereld met soevereine natiestaten zonder overkoepelend wereldparlement en –regering met afdwingbare wettelijke bepalingen zou volgens hen een planetaire samenwerking onmogelijk worden. Zelfs als alle staten voordeel zouden hebben bij de implementatie van een uitstootvermindering, zou voor sommige staten de verlokking (blijven) bestaan zich als parasiet te gedragen. Mochten alle staten zich zo gedragen, zou nationale sluwheid tot collectieve domheid kunnen voeren met als slotsom dat de staten zich zouden beperken tot die maatregelen die hen best uitkomen.

Twijfel aan de mogelijkheid van planetaire samenwerking is uiteraard niet helemaal ongegrond. De verschillende klimaatconferenties, met deze van Durban in laatste instantie, hebben dit duidelijk getoond. Niettemin kan men externe stimulansen in de praktijk proberen te brengen die in afwachting van een efficiënt werkende wereldparlement en –regering - als die ooit tot stand gebracht kan worden - zouden aanzetten tot synergetische maatregelen. Zo zouden de coalitiepartners bijvoorbeeld niet enkel over emissielimieten onderhandelen, maar tegelijk ook over projecten voor opwekking, opslag en gebruik van energie hetgeen eveneens vruchten zou afwerpen buiten het strikte domein van de klimaatbescherming.

Van de vijf hierboven vermelde vormen van klimaatscepticisme is het politiek en institutioneel scepticisme het enige dat voorwerp van ernstige bevraging kan zijn, maar ook alleen dan als deze gekoppeld wordt aan een bredere discussie over planetaire samenwerking, sociale rechtvaardigheid en vrede. Dit vereist een bewustzijnsverruiming, in het bijzonder het verlaten van het kortetermijndenken en de positie van de egogerichtheid, twee attitudes die elkaar versterken en meestal ook samengaan en aan de basis liggen van lijden en ander mentaal vergif dat we ons onbedachtzaam toedienen. Het is een wezenlijke ommezwaai, niet alleen op individueel vlak maar ook in bredere context, op het collectieve vlak, voor zover het individu kan uitstijgen boven de courante gedaanten van identificatie zoals het kleinere of grotere familieverband, de maatschappelijke klasse waartoe men zich rekent, de regio of volksgroep, de geloofs- of ideologische gemeenschap, de natie of in het beste geval het continent, zonder dat alles daarbuiten als een potentiële bron van bedreiging gezien wordt waartegen men zich hoort te beschermen. Een meer vruchtbare insteek zou gevonden kunnen worden door de verbondenheid van alle leven in het daglicht te stellen, hetgeen meteen een ander perspectief opent. Dit is wat in wijsheidstradities sedert eeuwen tot uitdrukking gekomen is, o.a. in de verlichtende voorbeelden van de Boeddha en Jezus van Nazareth. Arne Naess formuleerde het als volgt: *"The greater our comprehension of our togetherness with other beings, the greater the identification, and the greater care we will take. The road is also opened thereby for delight in the well-being of others and sorrow when harm befalls them. We seek what is best for ourselves, but through the extension of the self,*

¹⁵ Bijvoorbeeld, de verspreiding van distikstofmonoxide (N₂O), een ander broeikasgas, alhoewel niet zo massaal aanwezig als CO₂, heeft schadelijke effecten tot 150 jaar na de emissie, vooraleer de stof afgebroken is.

*our 'own' best is also that of others. The own/not-own distinction survives only in grammar, not in feeling.*¹⁶

Efficiënte maatregelen voor klimaatbescherming doorvoeren betekent in wezen een ander leef- en beschavingsconcept, een herziening van de overheersend levensvernietigende houding die in de Moderniteit steeds grotere vormen gekregen heeft. Het politiek en institutioneel klimaatscepticisme, ook al mag het ons terecht wijzen op ernstige hindernissen, laat zich kennelijk te zeer leiden door het gebrek aan consensus en gezamenlijke actie om te trachten boven de twijfel uit te stijgen. Deze sceptici stagneren te zeer in de beschrijving van een feitelijke gegevenheid en aanvaarden dit dan maar als norm, een vervaging van de feitelijke en morele orden. Men kan het ook begrijpen als een teken van de sartaanse *mauvaise foi*: in het niet nemen van verantwoordelijkheid in iedere situatie waartoe we daartoe uitgenodigd worden, schieten we in ons menszijn tekort dat gekenmerkt is door de vermogens van rede en vrijheid. Ongetwijfeld zullen bij een ontoereikende planetaire inspanning de reeds gekende nadelige effecten van de klimaatverandering in ernst toenemen. Niettemin, diegenen begaan met klimaatbescherming die maatregelen nemen waartoe ze in staat zijn en hieraan bij voorkeur ook maatschappelijk en politiek vorm geven, werken mee aan een zich wijzigende tijdsgeschiedenis. Of dit zal bijdragen tot een kentering en de verhoopte gevolgen zal sorteren, is een vraag die moeilijk te beantwoorden is, doch moreel gesproken hebben we geen andere keuze dan te handelen conform onze beste inzichten, individueel op de eerste plaats, idealiter ook collectief daar waar ons opening gegund is.

Paul Haerden

Mortsel, januari 2012.

Paul Haerden was als Marine Claims Manager vanaf 1972 werkzaam in verzekeringsinstellingen in Antwerpen en Brussel, vanaf 2005 in deeltijdse combinatie met een functie van Compliance Officer in de financiële sector. Na beëindiging van deze activiteiten in september 2010 zet hij zijn eerder aangevatte studie filosofie aan de Universiteit Antwerpen voort en volgt hij de opleiding cello in het Muziekatelier Ward De Beer te Antwerpen. Sinds 2010 is hij lid van de Draaischijf van Aardewerk vzw. Tevens is hij verantwoordelijk voor de redactie van de Nieuwsbrief en verzorgt hij administratieve taken voor de vereniging.

¹⁶ Arne Naess, *Ecology, community and lifestyle*, translated and edited by David Rothenberg, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p.175.

Gerard Manley Hopkins en de ecologische theologie

Inleiding

In 1999 vierde *Atomium - Werkverband voor vragen betreffende theologie en natuurwetenschappen* - zijn 40^e verjaardag, met een bijeenkomst in Utrecht. Tijdens die bijeenkomst werd ik getroffen door de volgende tekst: *'All things are charged with love, are charged with God and if we know how to touch them give off sparks and take fire, yield drops and flow, ring and tell of them'*.

In vertaling:

'Alle dingen zijn geladen met liefde, met God, en als we weten hoe we ze dienen aan te raken, geven ze vonken af en vatten vlam, gaan druppelen en vloeien, luiden en vertellen van God.'

Het zijn de woorden van iemand die een intieme relatie met de dingen ervaart en daarin met God. Tijdens genoemde bijeenkomst werd van dezelfde dichter tevens het gedicht *As kingfishers catch fire* voorgelezen (zie dit gedicht verderop in deze tekst).¹⁷

De hiervoor geciteerde tekst plus het genoemde gedicht zijn van de Engelse dichter Gerard Manley Hopkins, een naam die mij tot dan toe niets zei.

De jaren erna las ik regelmatig literatuur op het terrein van de ecologische theologie - het theologische deelgebied dat zich bezig houdt met de relatie mens- natuur, in het bijzonder met het oog op de milieucrisis. Met name in de Engelstalige wereld is die sterk in ontwikkeling. In deze literatuur worden regelmatig gedichten en andere teksten van Hopkins geciteerd. De pionier op het terrein van de ecologische theologie, de Lutheraan Joseph Sittler, publiceerde al in 1954 een artikel 'A theology for earth' (opgenomen in Bouma-Prediger & Bakken, 2000), waarin hij onder andere de beginregels citeert van het 'famous poem' van Hopkins, *God's grandeur*:

'The World is charged with the grandeur of God

It will flame out like shining from shook foil'

En tevens de zin: *'There lives the dearest freshness deep-down things'*.

Sally McFague geeft in diverse van haar boeken (McFague, 1997a, 1997b, 2008) ruim aandacht aan Hopkins. Paul Santmire (Santmire, 2000) citeert *God's grandeur* uitvoerig (Santmire, 2000: 126-27). Steven Bouma - Prediger sluit zijn proefschrift af met hetzelfde gedicht (Bouma-Prediger, 1995: 302).

We kunnen met recht beweren dat in de ecologische theologie regelmatig aandacht gegeven wordt aan het werk van Gerard Manley Hopkins en daarbinnen in het bijzonder aan het gedicht *God's grandeur*.

De directe aanleiding om op zoek te gaan naar meer gedichten van en informatie over Hopkins was het lezen van het boek van Sally McFague over de klimaatcrisis en de theologie (McFague, 2008), in het bijzonder het slothoofdstuk daarvan. Dat hoofdstuk is opgebouwd rond *God's grandeur*.

Dit stuk is als volgt opgebouwd. Begonnen wordt met een beknopte biografie van Gerard Manley Hopkins. Dan volgen drie gedichten, die elk worden toegelicht. De keuze viel op *God's grandeur*, *Pied beauty* en *As kingfishers catch fire*. Het was verleidelijk om nog meer gedichten op te nemen, zoals het prachtige *The windhover* (De torenvalk), maar ik beperk me tot genoemde drie gedichten, waarin de benadering van Hopkins voldoende duidelijk gemaakt kan worden. Bij de toelichtingen steun ik sterk op de toelichtingen die Bronzwaer in de door hem samengestelde bundel (Bronzwaer, 1984) geeft bij de gedichten. Tenslotte wordt beschreven hoe drie ecologische theologen - Steven Bouma-

17 De teksten van Hopkins hadden een plaats in de voordracht van Eddy Weeda, die als bron het boek *'De God van de filosofen en de God van Pascal'* noemde, geschreven door filosoof Theo de Boer (Boer, T. de, 1989)

De mens en de dichter

Allereerst nu een zeer beknopt overzicht van leven en werk van Hopkins. Hij wordt geboren in 1844 in Stratford, Essex, iets oostelijk van Londen, in een gegoed middenklassegezin, als oudste van negen kinderen. Al vroeg blijkt hij heel goed te kunnen tekenen, evenals zijn broer Arthur. Binnen het gezin speelt ook muziek een belangrijke rol. Gerard heeft nooit een instrument leren bespelen, maar componeert op latere leeftijd wel muziek. Vanaf zijn tijd als gymnasiumleerling schrijft hij gedichten (hij wint er op school een prijs mee), dat is ook het geval als hij in de jaren '60 student klassieke talen en letteren in Oxford is. De jonge Gerard is gevoelig voor schoonheid en tevens diep religieus. In Oxford komt hij onder de invloed van de 'The Oxford Movement' - een beweging onder intellectuelen die binnen de anglicaanse kerk de idealen van de hoogkerkelijke en - liturgische 'High Church' nastreven. Als gevolg van de wet (uit 1829) die het mogelijk maakt dat de Engelse rooms-katholieken weer openbare ambten bekleden en de Oxford Movement ontstaat een golf van bekeringen tot het rooms-katholicisme, wat ook leidt tot het weer stichten van kloosters. *'Er heerste een geëxalteerde sfeer, zowel in religieus als artistiek opzicht'* (Bronzwaer, 1984: 10). John Henry Newman, een van de leiders van de Oxford Movement, wordt in 1845 rooms-katholiek. In 1866 neemt hij Gerard Hopkins op als dopeling in de kerk. Deze overgang naar het rooms-katholicisme vervreemdt hem van zijn ouders. Newman (later kardinaal) is een aantal jaren zijn geestelijke raadsman en moedigt hem aan toe te treden tot de Jezuïetenorde. *'Het lijkt er op dat hij, bij zijn keuze voor ascese en priesterschap, toch geen definitieve afstand heeft kunnen doen van de cultus van het schone'* (Bronzwaer, t.a.p.).

Die tweeslachtigheid heeft zijn hele leven een rol gespeeld, met soms weinig spanning tussen deze polen, maar soms ook leidend tot gevoelens van verscheurdheid. De eerste jaren bij de Jezuïeten is hij gelukkig. Tijdens de twee jaren als novice wordt hij intensief gevormd door de *Geestelijke Oefeningen* van Ignatius van Loyola. De jaren dat hij filosofie studeert zijn van grote invloed geweest, ook op zijn denken en dichterschap, met name zijn kennismaking met het werk van de middeleeuwse denker en franciscaan John Duns Scotus. Bij het bespreken van de gedichten komen we daar nog op terug. In de drie jaar dat hij in het Jezuïetencollege van St. Beuno in Noord Wales theologie studeert ontstaat een reeks prachtige natuurgedichten *'die gestalte geven aan zowel de poëtica als aan de theologie die hij inmiddels tot de zijne heeft gemaakt. Sterker nog, juist deze gedichten laten zien dat poëtica en theologie voor hem één en hetzelfde zijn geworden'* (Bronzwaer, 1984: 12). De *'empirical beauties'* in de schepping, klein en groot, worden daarbij nooit uit het oog verloren.

Tijdens deze overheersend gelukkige jaren in Wales zijn er ook schaduwzijden, die verband houden met zijn zwakke gezondheid en het niet optimale verloop van zijn studie. Dat laatste zou ook verband kunnen houden met de moeite die zijn superieuren hebben met zijn belangstelling voor Duns Scotus. Binnen de Jezuïetenorde is dat *not done*, daarbinnen geldt de oriëntatie op Thomas van Aquino als normatief (zie verderop).

Na zijn priesterwijding in 1877 wordt Hopkins op verschillende plaatsen ingezet, als parochiepriester (onder andere in achterbuurten van Liverpool en Glasgow) en als docent, waaronder als hoogleraar klassieke talen in Ierland. Hij komt in een ernstige geestelijke crisis, door *'het conflict tussen de estheet en de priester, tussen de enthousiaste zanger van de schoonheid der schepping en de met een zwakke gezondheid tobrende zwoeger, die in zijn artistieke en intellectuele ambities gefrustreerd wordt ... Hij voelt zich volkomen eenzaam en letterlijk van God verlaten en schrijft een aantal gedichten die het karakter hebben van klaagpsalmen.'* (Bronzwaer, 1.a.p.). Op 8 juni 1899 wordt tyfus hem fataal.

In 1918 komt een eerste uitgave van de gedichten van Hopkins tot stand, die weinig aandacht trekt. In 1930 verschijnt een tweede druk, die inslaat als een bom en tot de erkenning van de grootheid van Hopkins' poëzie leidt, als een van de meest markante 'moderne' dichters. Ook zijn overige werk -preken, dagboeken, devotionele geschriften en brieven - wordt uitgegeven (een bloemlezing uit Hopkins' werk is: Thornton & Varenne, 2003). Buiten academische kringen krijgt het werk van Hopkins in Nederland en Vlaanderen echter weinig aandacht.

Bronzwaer wijst erop dat volgens Hopkins zelf zijn gedichten eigenlijk hardop voorgedragen moeten worden: '*zij waren geschreven voor het oor, niet voor het oog*'. Er is dan ook een grote rijkdom aan klankeffecten bij hem aan te treffen. Bronzwaer acht het waarschijnlijk dat de Keltische poëzie, waarmee Hopkins tijdens zijn verblijf in Wales kennismakte, daarop van invloed geweest is. Ook bij het interne ritme van de gedichten is hij eigenzinnig: los van de lengte van de dichtregels bevatten deze een vast (vaak vier) aantal beklemtoonde lettergrepen of woorden met één lettergreep.

Om bij genoemde ervaringen met de Keltische traditie te blijven: Ian Bradley, kenner van de keltisch-christelijke spiritualiteit, citeert ook uit 'God's grandeur' (Bradley, 1997: 55) en zegt daarover: '*Evenals Gerard Manley Hopkins voelden de Kelten, dat 'de wereld overladen is met de grootsheid van God'*¹⁸ 'Hopkins was bij uitstek de dichter die de taal soms bijna uit haar voegen rukte om haar maximale uitdrukingskracht af te dwingen', Bronzwaer, p. 13). Zijn gedichten zijn daardoor zeer evocatief, en moeilijk te vertalen in het Nederlands.

The Grandeur of God

In februari 1877, Hopkins verblijft dan in Wales, schrijft hij de eerste versie van *God's grandeur*. Het is het eerste van de tien natuursonnetten die hij zal schrijven, alle datzelfde jaar.

God's Grandeur

The world is charged with the grandeur of God.
It will flame out, like shining from shook foil;
It gathers to a greatness, like the ooze of oil
Crushed. Why do men then now not reckon his rod?
Generations have trod, have trod, have trod;
And all is seared with trade; bleared, smeared with toil;
And wears man's smudge, and shares man's smell: the soil
Is bare now, nor can foot feel, being shod.

And for all this, nature is never spent;
There lives the dearest freshness deep down things;
And though the last lights off the black West went
Oh, morning, at the brown brink eastward, springs -
Because the Holy Ghost over the bent
World broods with warm breast and with ah! bright wings.

De wereld is beladen met Gods pracht.
Zij vlamt als van bewogen spiegels 't licht,
zij zwelt als olie onder zwaar gewicht

18 In de oorspronkelijke, Engelstalige versie van het boek van Bradley - *The Celtic Way* (London, 1993) wordt deze zin van Hopkins letterlijk aangehaald, die besluit met '.....
charged with the grandeur of God.

geperst. Hoe kunt gij blind zijn voor die macht?

Geslachten gingen er voorbij, voort, voort.
Alles besmeurde hun gesjacher, alles schond
hun vuil, deelt in hun zweet en stank, de grond
nu naakt, heeft geen beschoeide voet bekoord.

Doch niettemin: natuur blijft overvloed.
Lieflijkste koelte leeft diep in elk ding
en breekt in 't westen dof de laatste gloed,

o, ochtendlicht springt op in 't oosten klaar:
de Heilige Geest broedt op de wereldring
Met warme borst en o! hel vleugelpaar.

Vertaald door Gabriël Smit

Toelichting

Om dit gedicht te kunnen begrijpen zijn twee begrippen die Hopkins formuleerde van belang:

-*inscape*- waarmee hij de innerlijke, wezenlijke vorm van elk individueel ding bedoelt;
- *instress*- dat betrekking heeft op de energie, waardoor alle dingen in stand gehouden worden én op de kracht of invloed die een ding uitoefent op de geest van wie het waarneemt.

Deze door Hopkins ontwikkelde concepten komen sterk overeen met die van Duns Scotus. Deze was van oordeel dat de menselijke geest via de zintuigen directe kennis kan verkrijgen van concrete objecten. Wij kennen een bepaald boom niet alleen als 'boom', of - specifieker - als 'eik', maar hebben een intuïtieve toegang tot deze bijzondere, afzonderlijke boom, die zijn eigen, onvervreembare wezen is. Duns Scotus noemde dit de *ditheid* (*haecceitas*) van de individuele dingen.¹⁹

'Het denken van Duns Scotus is ... door de nadruk op het bijzondere en concrete voor Hopkins' artistieke ontwikkeling van groot belang geweest' (Bronzwaer, p. 11). Het gaat bij *inscape* en *instress* om 'een esthetiek van het verschil': schoonheid is identiek met individualiteit en contrast, omdat elk ding zijn wezen openbaart doordat het verschilt van de dingen er omheen. Deze begrippen kregen vervolgens een religieuze dimensie. *Instress* werd in verband gebracht met Gods scheppende energie en *inscape* verwijst naar Gods aanwezigheid *in* de schepping, want het is het individuele wezen dat door de Schepper aan het ding verleend is. Dit kan begrepen worden vanuit de vleeswording van het goddelijk wezen, in Christus, als symbool en teken van de *inscape* van al het geschapene en 'prototype' van de mens.

Duns Scotus was een belangrijke theologische tegenspeler van Thomas van Aquino. Zo leerde Scotus dat de incarnatie ook plaatsgevonden zou hebben als Adam niet gezondigd had. De menswording van God in Christus was dus niet alleen een daad van verlossing, maar ook een daad van liefde. De schepping zou ook voor de Schepper zo schoon en aantrekkelijk zijn, dat deze er, in vleesgeworden vorm, zelf deel aan wilde hebben. *'Hopkins' affirmatieve houding tegenover de natuur vond in deze leer een belangrijke ruggensteun'* (Bronzwaer, p. 70 en 71). *Zijn houding tegenover de natuur is eerder franciscaans, dan ignatiaans te noemen* (Bronzwaer, p. 38).²⁰ Maar er is ook een relatie

19 Dit in onderscheid van de '*watheid*' (*quiditas*) van de dingen: datgene waarin zij overeenkomen met andere zaken, uitgedrukt in algemene begrippen.

20 Van een belangrijke christelijke spirituele auteur uit de 20e eeuw, de trappistenmonnik Thomas Merton, wordt ook gezegd dat hij 'een franciscaanse ziel' had (Deignan, 2003: 26-29).

tussen deze affirmatieve houding en de *Geestelijke Oefeningen* van Ignatius van Loyola, die Hopkins dagelijks overdacht. Hij las daarin: *'Het tweede punt is, te overwegen hoe God in zijn schepselen woont: in de elementen door hen bestaan te verlenen; in de planten door hen te doen groeien; in de dieren door hen gewaarwordingen te geven; in de mensen door hen begrip te geven, en dus in mij door mij bestaan, leven, gewaarwordingen te geven en mij te doen begrijpen; zo tevens van mij een tempel te maken, aangezien ik geschapen ben naar de gelijkenis en het beeld van zijn Goddelijke Majesteit'*. (tot zover het citaat uit de *Exercitia Spiritualia*, zie Bronzwaer, p. 39). Hopkins tekende daarbij aan: *'Alle dingen zijn **daarom** geladen met liefde, zijn geladen met God....* (accent KB; zie de rest van het citaat in de inleiding van dit stuk).

Het *'charged'* in de eerste regel van het gedicht verwijst naar een elektrische lading. Dat geldt ook voor geschud goudfolie, dat een effect als van bliksemschichten heeft. Het beeld van de geperste olie drukt ook Gods immanentie in de schepping uit en verwijst tevens naar de zalving van koningen en priesters in het Oude Testament. *'Shine out'* komt uit de *Exercitia*, waarin aangegeven staat dat (de liefde voor) God moet *uitschijnen* in mijn daden.

'Waar de natuur bedreigd wordt door urbanisatie en industrialisatie, zoals in het Victoriaanse Engeland, laten die elementen in de schepping die de mens afhouden van zijn opdracht, namelijk God te prijzen en te dienen, zich al te gemakkelijk lokaliseren. De natuur komt in een dualistische tegenstelling te staan tot de stad, de fabriek, de verpauperde arbeiderswijk' (Bronzwaer, p. 39).

Ondanks het door de mensen veroorzaakte bederf van de schepping, is er volgens de eerste twee regels van de laatste zes regels (het *'sestet'*) niettemin, diep verborgen in elk ding, een lieflijke koelte aanwezig (regel 10 en 11). Deze wordt aangeduid met beelden als een zonsopgang en de Heilige Geest, die als een vogel op de schepping broedt, c.q. de schepping bewaart. Dit laatste beeld is bekend in de christelijke traditie, bijv. bij Augustinus.

Mensenvoeten komen in twee betekenissen aan de orde: ongevoelige (geschoeide) voeten die de aarde vertrappen en ongeschoeide, gevoelige voeten, in contact met de dingen van de natuur.

Pied beauty - gevlekte pracht

Glory be to God for dappled things -

For skies of couple-colour as a brindled cow;

For rose-moles all in stipple upon trout that swim;

Fresh-firecoal chestnut-falls; finches wings;

Landscape plotted and pieced - fold, fallow, and plough

and all trades, their gear and tackle and trim.

All things counter, original, spare, strange;

Whatever is fickle, freckled (who knows how?)

With swift, slow; sweet, sour; adazzle, dim;

He fathers forth whose beauty is past change:

Praise him

Gevlekte pracht

Glorie zij God voor bontigheid,

voor hemelen, marmerend als koeiehid;

voor bloemsproetjes uitgestippeld op vlugge forellen;

vers vonkgepoft kastanje-herfstlicht; vinkvlerk; wijd

landschap siergekaveld: eg-ploeg-braak geruit;

en alle beroepen, hun gerei, tuig, toestellen.

Ieder net anders, zeldzaam, eigenaardig ding;
alles wat grillig uitschuift (en wie weet hoe uit?)
in snel, sloom; zoet, zuur; hel, gedooft;
Hij vadert voort boven verandering:
Hij zij geloofd.

Vertaald door Leo Vroman

Toelichting

In dit gedicht ziet Hopkins overal vlekken en stippels, op verschillende schaalniveaus, van stippels op vlekken op vissen tot en met wolkenluchten. Vijf jaar voordat hij dit gedicht schreef noteerde hij bijvoorbeeld tijdens een verblijf op het eiland Man in zijn dagboek: *'Het landschap is kaal en je ziet de valleien en heuvelflanken in vlakken gekleurd (plotted and painted) door de vierkante akkers'*. In zijn dagboeken zijn tevens gedetailleerde beschrijvingen van wolkenluchten te vinden, soms vergezeld van eenvoudige tekeningen. Het dagboekgedeelte waarin systematisch aandacht wordt gegeven aan het weer en de wolkenluchten begint met de zinnen: *'The spring weather began with March about. I have been watching clouds this spring and evaporation'* (zie Thornton & Varenne, 2003, p. 69, e.v.).

Pied Beauty is door commentatoren wel getypeerd als een franciscaans gedicht, de diepe vreugde over de schoonheid van de schepping is evident. Anderen noemen het eerder ignatiaans, omdat volgens Ignatius alles op aarde geschapen is om de mens te helpen het doel te bereiken waartoe hij geroepen is: de lofprijzing van God. Het sonnet begint en eindigt daarmee. Het is overigens qua vorm niet echt een sonnet.

Vergeleken met *God's Grandeur* is er minder dualisme tussen de natuur en het werk van moderne mensen (industrialisatie en verstedelijking en de vervuiling en natuurvernietiging als gevolg daarvan). De *'trades'* van de mens - hun *'gerei, tuig en toestellen'* - dragen ook bij aan de schoonheid van de schepping.

De schoonheid van het geschapene wordt ook hier voorgesteld als *'concordia discors'*, als eenheid in verscheidenheid, als schoonheid dank zij tegenstelling. Daarin zien we weer de invloed van Duns Scotus. Alles is hier *'dappled'*. In de klanken van het gedicht is dat te horen, met name in de alliteraties op *'dappled'*: *'couple, stipple, tackle'*, etc.

Hopkins onderscheidt *diatonische* en *chromatische* schoonheid, termen die oorspronkelijk aan de muzikleer ontleend zijn, maar die Hopkins vanuit de esthetische kleurenleer ontwikkelt. Schoonheid kan ervaren worden als kleuren geleidelijk in elkaar overgaan (chromatisch), maar ook als ze in tegenstelling tot elkaar voorkomen (diatonisch). Hopkins had, geheel in de geest van Duns Scotus, een voorkeur voor de laatste. *'Juist door de afzonderlijke schoonheid van elk geschapen ding kennen wij de schepping. Zie wat dat betreft ook 'de beroemdste zin uit Hopkins' dagboek'* (aldus Bronzwaer): *'I do not think I have ever seen anything more beautiful than the bluebell I have been looking at. I know the beauty of our Lord by it'* (12 mei, 1870; zie het complete citaat over de bluebell in het dagboek, met zijn vele details, bij Thornton & Varenne, 2003, p.68 en 69). *'De voorkeur voor het diatonische in de schepping werd voor de Jezuïet Hopkins echter problematisch: er ontstond, na zijn intrede in de Sociëteit, een conflict tussen de esthetica van het afzonderlijke, dat wat counter en strange was, en de eis van conformiteit en uniformiteit, van onderwerping aan hiërarchie, van discipline en gehoorzaamheid, die onvermijdelijk met deze levenskeus verbonden was'* (Bronzwaer, p. 72).

Het werkwoord *'fathers-forth'* in de laatste regel verwoordt de blijvende betrokkenheid van de schepper op Zijn schepping, in tegenstelling tot het deïsme. Bronzwaer zegt over

het woord 'change' in die laatste zin: '*Change is zonder twijfel Hopkins' term voor de evolutie van Darwin.*' (Bronzwaer, p. 73).

As Kingfishers catch fire

As Kingfishers catch fire, dragonflies draw flame;
As tumbled over rim in roundy wells
Stones ring; like each tucked string tells, each hung bell's
Bow swung finds tongue to fling out broad its name;
Each mortal thing does one thing and the same:
Deals out that being indoors each one dwells;
Selves - goes itself; *myself* it speaks and spells,
Crying *What I do is me: for that I came*

I say more: the just man justices;
Keeps grace: that keeps all his goings graces;
Acts in God's eye what in God's eye he is -
Christ. For Christ plays in ten thousand places,
Lovely in limbs, and lovely in eyes not his
To the Father through the features of men's faces.

IJsvogels vangen vuur

IJsvogels vangen vuur, libellen sprankelen vlam;
stenen tuimelen over de bronrand en wild gestegen
golven stuiven: getokkelde snaren trillen; allerwegen
zingt klokkenklank uit waar zij haar oorsprong nam.

Elk sterfelijk ding verricht dit, ieder ogenblik:
drukt uit wat het omgrenst aan heimelijk hijgen,
het zelft, bevestigt zich, spreekt, spelt zijn eigen
bewegen: 'Ik ben het, ik. Om dit te doen kwam ik.'

Meer: de rechtvaardige handelt rechtvaardig,
koestert genade, kiest zijn wegen alle genadig,
doet voor Gods oog wat in Gods oog hij is:

Christus, - want Christus doet duizend keer lichten
lieflijk in leden en ogen, de zijne niet, wat Hij is
en glanst naar de Vader op in der mensen gezichten.

Vertaald door Gabriël Smit

Toelichting

De globale opbouw van dit zeer complexe gedicht is als volgt:

- Het eerste kwatrijn van het sonnet drukt op een poëtische wijze uit wat Hopkins later in zijn meditatie over de *Excercitia* schrijft en dat in dit stuk al enkele keren geciteerd werd: 'Alle dingen zijn geladen met liefde, met God.....' etc.
- Het 'sestet, heeft als hoofdgedachte dat God, door zijn genade, het schepsel tot het doel van zijn bestaan voert – Christus is mij en ik ben Christus.
- Het tweede kwatrijn herformuleert in beeldloze termen wat in het eerste kwatrijn beeldend gezegd is en vormt tevens een overgang naar het sestet.

Hoofdgedachte van het gedicht is dat het wezen van elk geschapen ding is te *doen* wat het *is*: ijsvogels en libellen weerkaatsen licht, andere dingen geven geluid. Hun activiteit *is* hun wezen. Zelfs voor de Schepper geldt: God *is* scheppen. In het schepsel vindt God zijn vervulling. De Incarnatie, Christus, is ideaal- of prototype van al het geschapene. Als de mens zijn diepste wezen realiseert wordt hij één met Christus, handelt als Christus: *'Christ plays in ten thousand places'* – 'spel' is ook een vreugdevol iets.

Dit sluit weer sterk aan bij Duns Scotus, maar meer nog bij de lofpsalmen, zoals psalm 148, en de brief van Paulus aan de Efeziërs: *'Wij zijn Gods werk, geschapen in Jezus Christus, om in ons leven de goede werken te doen die God voor ons al bereid heeft'* (Ef.2: 10). *'De schoonheid van het geschapene drukt in zijn totaliteit niets anders uit dan de volmaaktheid van Christus. De mens, wanneer hij keeps grace of in genade leeft, nadert zelf tot Christus, is Christus ... Christus handelt in hem'* (Bronzwaer, p. 105).

Het *selves* in regel 7 is een werkwoord – *to selve* – *'hiertoe ben ik gekomen'*. Dit is een verwijzing naar het woord van Jezus in Johannes 18, vers 37: *'Hiertoe ben ik geboren en hiertoe ben ik in de wereld gekomen'*. Theo de Boer (de Boer, 1989: 90 en 91) wijst erop dat het 'zelven' in het gedicht van Hopkins steeds een vorm van antwoorden is: ijsvogel en libelle *weerspiegelen* het licht, de klok en de snaar worden aangeslagen en je hoort hun *weerklink*, de steen is hoorbaar als hij ketst. Het is steeds de *weerklink* en *weerschijn* van iets of iemand Anders. Dan doet het *'waartoe het gekomen is'*. Het 'zelven' is steeds een relationeel of 'antwoordelijk zelve'. Dat geldt ook voor de mens.

De slotconclusie van het tweede kwatrijn – *"What I do is me"* – vat dit samen.

In het sestet wordt dat verder geconcretiseerd in *"justice"* als werkwoord: zich aan de genade houden (*"to keep grace"*) en gerechtigheid doen. 'De genade maakt de gangen van degene die gerechtigheid liefheeft tot gratie De rechtvaardige doet niet wat God hem beveelt, maar wat hij in Gods oog reeds is. Zo "speelt" Christus in de leden en gelaatstrekken van mensen. In de mensenwereld mogen we duidelijker zien wat genade en rechtvaardigheid is dan in de natuur, omgekeerd laat de natuur zien hoe de genade, tot natuur geworden, in wezen gratie is' (de Boer, 1989: 91). *"Lovely in limbs"* verwijst naar de eenheid in Christus zoals de Efezenbrief die beschrijft.

Theo de Boer wijst erop dat de natuur voor ons mensen twee aangezichten heeft: *'Er is een natuur die draagt, maar er is ook een natuur die dreigt'²¹ Een theologie van de natuur die niet de onbarmhartigheid en onverschilligheid in de natuur wil vergoddelijken moet een keuze maken. Voor een theologie die uitgaat van Gods openbaring in Christus' geldt: De natuur, niet God heeft twee aangezichten Hoe kan God, die wij als Heer van de schepping belijden en die zijn heerlijkheid in knechtgestalte openbaart, hoe kan die God de Heer van de natuur zijn? Hoe kunnen wij een beeld of teken van Hem ervaren in de natuur?' (p. 92).²² Met de 'oplossing' dat de natuur niets met God te maken heeft, god-loos is, kunnen we geen vrede hebben. Maar ook niet met de 'oplossing' dat God alleen met de positieve kant van de natuur te maken heeft. Om een vergelijking met de mensenwereld te maken: ook daar zie je dezelfde dualiteit, ook daar zijn destructieve krachten werkzaam. Die krachten kunnen ten goede gekeerd worden, agressie kan in getransformeerde vorm bijvoorbeeld in dienst van de vrede gesteld worden. Zou je niet kunnen zeggen dat 'zwakke krachten' ook en zelfs in de evolutie tegen sterke krachten in werkzaam kunnen zijn – bijv. dat orde ontstaat tegen de entropie in? Hier wordt de weg van de meeste weerstand gekozen, orde wordt op chaosmachten bevochten, kracht 'wordt in zwakheid volbracht'. Er zijn vormen van natuurtheologie die alleen de mooie en niet de bedreigende kanten van de natuur zien. De Boer noemt dat 'toeristentheologie'.*

21 Theologische beschouwingen over die tweeslachtigheid van de natuur zijn o.a. te vinden in: Segaar, e.a. (1962) en van Erkelens (1989)(red.).

22 In de tweede eeuw na Christus worstelde Marcion met de verhouding tussen een onbarmhartige schepping en een liefdevolle God. Hij bracht een scheiding aan tussen de onvolmaakte schepping, gemaakt door een lagere demiurg (de God van het Oude Testament) en de God en Vader van Jezus Christus. De kerk heeft Marcion als ketter veroordeeld. Zie over Marcion, kort: Neven, 1989, p. 7 – 9

Bloemen zijn in hun broosheid beeld van het menselijk bestaan (zie bijv. Psalm 103). Maar er is meer. Volgens Theo de Boer kunnen we in bloemen ook verwantschap in schoonheid en kwetsbaarheid zien. *'Gravend in ons gevoel voor de natuur ontdekken we dat dit veel dieper gaat dan een zich vermeien in schoonheid of een huiveren in vrees en ontzag. Het is gegrond in verbondenheid'* (de Boer, p. 95). Dit ligt waarschijnlijk heel dicht bij het voelen en denken van Hopkins in *As kingfishers catch fire*. De Boer suggereert een relatie tussen het denken van Hopkins en de 'kosmische Christus' van de Kolossensenbrief in het Nieuwe Testament.²³ Bronzwaer noemt dit gedicht *'een sleutel tot Hopkins' werk'* (Bronzwaer, p. 110).

Drie ecologische theologen en Hopkins

Hier wordt voor drie ecologische theologen beschreven wat Hopkins voor hen betekent. Relatief kort voor Steven Bouma – Prediger en Paul Santmire en wat langer voor Sally McFague.

Steven Bouma – Prediger

Op de laatste bladzijde van zijn boek (Bouma – Prediger, 1995), een zoektocht naar een Bijbels gefundeerde 'groene theologie', stelt Bouma – Prediger dat natuur- en milieubehoud (*'conservation'*) dat dieper steekt dan het alleen veiligstellen van belangen van mensen, niet mogelijk is zonder liefde, zonder gevoel voor en begrip van de levensgemeenschap van *'rotsen en bodem, planten en dieren'*, waarvan wij mensen deel uitmaken'. Zo'n houding van verwondering en zorg vereist daarom een directe omgang met onze niet – menselijke naasten. Als die liefde ontbreekt *'we will continue to rape, pillage, and plunder the earth'...* Gerard Manley Hopkins' poem *God's grandeur is an eloquent expression of a love for things natural rooted in an understanding of the natural world and the creation of a loving God'*. Waarna het complete gedicht geciteerd wordt.

Al eerder in zijn boek toont de auteur indirect en impliciet zijn verwantschap met Hopkins. In het laatste hoofdstuk van zijn boek, met de titel *Toward a Christian ecological theology*, formuleert hij de conclusies van zijn onderzoek van de visies van Radford-Ruether, Moltmann en Sittler. Hij doet dat voor respectievelijk de antropologie, ontologie en theologie. Het stuk over de ontologie heeft als titel *'The responsiveness of creation'*. De conclusie luidt: *'an adequate Christian ecological theology must take more seriously the responsiveness of creation. That is to say, the common view of the natural world as essentially autonomous and unresponsive --as 'nature'-- must be replaced by a perspective in which the natural world is seen as grace-full and response-able. All creation is place of grace. And all creatures respond to the call of God to be and to become, each in their creature-specific way'* (p. 281). Dit sluit sterk aan bij wat hierboven geschreven werd over 'antwoordelijkheid' bij de toelichting van *'As kingfishers catch fire'*.

H. Paul Santmire

In zijn boek *Nature reborn* (Santmire, 2000), beschrijft Santmire de potentie van *'the*

23 Het is opvallend dat Bronzwaer in zijn toelichting bij de gedichten van Hopkins dit verband nergens ter sprake brengt, terwijl dat wel voor de hand zou liggen. De reeds geciteerde pionier van de ecologische theologie, Joseph Sittler, hield tijdens de conferentie van de Wereldraad van Kerken in New Delhi (1961), die als titel had: *'Called to Unity'*, een rede met dezelfde titel, (opgenomen in Bouma – Prediger & Bakken, 2000) waarin hij de kosmische christologie van de Kolossensenbrief als uitgangspunt neemt. In deze rede spreekt hij ook over *'The split between grace and nature in Western thought'*, waarbij hij als *'a seldom heard voice that celebrates the world as a God-haunted house'* *God's grandeur* van Hopkins in zijn geheel citeert. Zie over Sittler en de kosmische Christus ook: Honig, 1968 en van Bavel, 1980.

Christian story' als *'hope-filled affirmation of a new heaven and a new earth'*, in het licht van de milieucrisis. Het laatste hoofdstuk gaat over het handelen van christenen: *'Reliving the story ethically'*, met als ondertitel: *'A personal statement of nature reborn'*. Het komt nu op daden aan: *'The story we tell means nothing ... if it does not change lives in the community of faith that treasures the story'* (p. 116). Hij schrijft vanuit zijn positie als welvarend Amerikaanse christen in de 21e eeuw, ook als iemand die ruim 30 jaar geworsteld heeft met de theologie van de natuur. Hij hoopt op *'the rebirth of the church's life with nature'*, een gemeenschap 'die de weg van het kruis gaat en wordt gedreven door de kracht van de opstanding', een *'martyr church'*. Hoe zal zo'n *'martyr church'* in een tijd als de onze de natuur liefhebben? In elk geval door stem te geven aan wat geen stem mag hebben: alle schepselen van de natuur *'who have no choice in human affairs'* En dat *'in a holy rage against the plundering of the planet's God-given bounty, in the name of the voiceless creatures of this earth and on behalf of generations yet to be born'*. Dat mondt uit in vier 'roepingen' voor de christelijke gemeente, die kort worden beschreven:

1. The calling to cooperate with nature righteously
2. The calling to care for nature sensitively
3. The calling to wonder at nature blessedly
4. The calling to anticipate the reign of God joyfully.

Bij de derde roeping komt Hopkins ter sprake. Verwondering is hier het kernwoord, zoals ook psalmen (zoals psalm 104 en 29) die uitdrukken.

'It is time for all of us martyr Christians who "have trod, have trod, have trod" with everyone else, as Gerard Manley Hopkins knew so well, who have existed in a world where "all is seared with trade; bleared, smeared with toil", to hear the voice of the One to whom Hopkins devoted his life: "consider the lilies of the field, how they grow; they neither toil or spin", and to know that "even Solomon in all his glory was not clothed like one of these"(Math. 6: 28f.). It is time for all of us, martyr Christians to stand in wonder even before he specter of our wretched cities, to see their soot, their desolate parks, their crumbling bridges, and to hear their groaning in travail²⁴, yet to marvel, knowing with Hopkins' "God's Grandeur"'. Waarop de laatste zes regels van dat gedicht worden geciteerd.

Sally McFague

McFague is een theoloog van het Woord. Daarin is zij beïnvloed door Karl Barth. Zij wil over God spreken ten overstaan van de maatschappelijke, culturele en persoonlijke situatie waarin mensen leven. Dat betekent ook dat het spreken over God niet statisch kan zijn, maar van steeds andere beelden gebruik moet maken. Zij positioneert zich als feministisch en ecologisch (ecofeministisch)²⁵ theoloog. Zij probeert recht te doen aan zowel de profetische traditie (waarin er discontinuïteit is tussen God en wereld) als de sacramentele traditie (met de nadruk op continuïteit). Haar theologie wordt panentheïstisch genoemd, waarbij God zowel transcendent (al wat bestaat is *in* God) als immanent is, door de Vleeswording in Christus en de inwoning van de Heilige Geest.

Haar tot nu toe laatst verschenen boek heeft betrekking op de klimaatcrisis (McFague, 2008). Het laatste hoofdstuk van dat boek heeft als titel *'The dearest freshness deep down things: the Holy Spirit and climate change'* Het eerste deel van deze titel is een

24 'Travail' = barensood. Dit is een verwijzing naar Romeinen 8: 22, waar Paulus schrijft over de schepping, die kreunt in barensood, in de hoop op verlossing. Santmire schreef een boek met de titel *The travail of nature* (Santmire, 1985), waarin hij 'de barensood van de natuur' op twee niveaus beschrijft: de concrete noodsituatie waarin de natuur zich bevindt en de dubbelzinnige houding tegenover de natuur in de christelijke traditie, c.q. theologie.

25 Het Ecofeminisme is een stroming in de milieufilosofie en in de theologie. Enkele andere theologische auteurs op dit terrein zijn Rosemary Radford Ruether en Anne Primavesi.

citaat uit 'God's Grandeur' van Hopkins, en wel de tiende regel daarvan. Het complete gedicht wordt aan het begin van dit hoofdstuk geciteerd. Zij noemt dit gedicht kortweg 'een gedicht over de Heilige Geest' (p. 160). Zij kiest dit gedicht, omdat Hopkins daar uitdrukking geeft aan een visie op God en de wereld *'in which each and every iota of creation shines with some aspect of divine glory'*. Maar deze glorie Gods verbleekt voor ons mensen *'in the last lights of a dark Western culture'*. De hoop voor 'het wereldrond' ligt niet in de herstelvermogens van de natuur zelf, maar rust *'in the warm breast and bright wings of the Holy Ghost. God's power of motherly brooding that hovered over the chaotic waters at creation is still with us in the bright, rising wings of each morning. In this poem we have an argument for, a confession of hope'*. Het gedicht getuigt ervan dat, hoe slecht het ook met de dingen gaat, er toch hoop is, omdat *'the power of life and love that was at the beginning of creation is with us still as our source and savior'*.

Het sestet van het gedicht zou volgens haar niet sterker, intiemer of hoopvoller kunnen zijn dan het nu is. McFague houdt er rekening mee dat de zwartste scenario's van de klimaatverandering werkelijkheid kunnen worden. Maar onze bedreigde wereld is nochtans *'the place where divine love is incubating new life after the terrible destruction we have brought [nu al, KB] to our planet. Like a mother bird tucking the new life under her own body and earnestly protecting it, God sustains and renews us, no matter what.... We do not deserve this; we could not have expected it; we can scarcely believe it, but it is the one thing necessary as we face up to climate change and the needed changes in our behavior. Surely, this image of God is the one for our time. ... We now know that the climate change, which will affect every plant, animal and person on earth, is the most serious crisis of the twenty-first century'*. De illusie dat wij, zoals wij in de rijke delen van onze wereld leven, de planeet kunnen 'managen' is doorgeprikt. *'We must undergo the deepest of all conversions, the conversion from egocentrism to theocentrism, a conversion to what we truly are: reflections of God, as is everything in nature. The only difference between us and the rest of creation is that the others reflect God, tell of God, simply by being, whereas we must will that it be so. We must desire to be what we truly are – made in the image of God and thus able to live justly and sustainably on earth with all other creatures.'* In welke richting die bekering zou moeten gaan heeft zij eerder in het hoofdstuk over economie al geschetst.

Hopkins geeft in zijn gedicht uiting aan een sacramentele religieuze sensibiliteit, vanuit zijn geloof dat de wereld in God leeft. Wij mensen hebben een keus: in de werkelijkheid te leven, in en voor God, of in en voor onszelf te leven, buiten de werkelijkheid. *'We have the choice to live a lie, to live what we not meant to be, in and for ourselves.'* Het beeld (en de ervaring) dat de wereld in God is, is de grond van onze hoop..... *'Curiously, this faith, not in ourselves, but in God, can free us to live lives of radical change. Perhaps it is the only way that can. We do not rely on such hope as a way to escape from personal responsibility - "Let God do it" - but rather this hope frees us from the pressure of outcomes so that we can add our best efforts to the task at hand.'*

Als we de ontkenning van de ernst van de klimaatcrisis overwinnen en de verantwoordelijkheid ervoor aanvaarden, staan we voor de mogelijkheid van een verlamme wanhoop – gezien de ernst en complexiteit van de problemen. Hopkins – en het Christelijk geloof – zeggen dat we niet moeten wanhopen. *'God "keeps" all things, a new morning springs, the resurrection occurs. In the worst of times, people often say, "All we have is God". Indeed. Here "God" is the thread of hope that desperate people hold on to. God is that scrap of life and goodness still in us. God is what keeps us from giving up. God is not a being, but whatever life or love there is, no matter how small. We hold on to whatever shred of hope is left. It is very small indeed sometimes – but it is enough. "Because the Holy Ghost over the bent/ World broods with warm breast and with ah! bright wings."*

Tot zover dan enkele fragmenten uit dit hoofdstuk.

Slot

Met dit stuk heb ik niet meer pretentie, dan wat dingen van en over de gedichten van Gerard Manley Hopkins bijeen te brengen. Voor mijzelf, maar op zo'n manier dat ook andere lezers er wellicht iets aan kunnen hebben. Het is beslist geen bijdrage aan systematisch onderzoek naar de Hopkins-receptie in de ecologische theologie, of iets wat daarop lijkt.

De drie theologen die in de vorige paragraaf aan het woord kwamen hebben elk op hun manier op Hopkins gereageerd, vanuit verschillende contexten. Allen Amerikaans protestant²⁶, maar van verschillende pluimage. Om ze kort te typeren (in het besef dat etiketten altijd tekort schieten om mensen te beschrijven): een orthodoxe calvinist met evangelicale inslag (Steve Bouma), een lutheraan van middenorthodoxe snit met veel aandacht voor klassieke christelijke theologie (Paul Santmire), een tamelijk vrijzinnige feministe (Sally McFague). Hun lezerspubliek zal verschillen, maar elkaar soms ook overlappen. Ze zijn alle geboeid door gedichten van de Jezuïet Gerard Manley Hopkins. Ze hebben ook gemeenschappelijk dat zij natuurbeleving waardevol vinden voor christelijk geloven en daar ook persoonlijk vorm aan geven.

Sally McFague refereert daar regelmatig aan in haar boeken (in het bijzonder in McFague, 1997b), met ruim aandacht voor natuurbeleving in de stad. Haar klimaatboek (McFague, 2008) heeft ook een hoofdstuk over *urban ecotheology*, omdat nu eenmaal meer dan de helft van de wereldbevolking in steden woont en het gevaar van vervreemding van de natuurlijke bronnen van ons bestaan (fysiek, psychisch en spiritueel) daar het grootst is.

Paul Santmire refereert in *Nature reborn* ook aan persoonlijke natuurbeleving. Dat geldt niet voor het boek van Steve Bouma, maar bij een proefschrift ligt dat ook minder voor de hand. Als professor voor ecologische theologie en ethiek aan Hope College (Holland, Michigan) gaat hij als onderdeel van de studie wel met studenten de natuur in, in de vorm van *backpacking* en kanotochten. Op geen van de drie is volgens mij van toepassing dat ze 'toeristentheologie' bedrijven.

De link tussen natuurbeleving en geloven is voor mij persoonlijk datgene dat mij boeit in de gedichten van Gerard Manley Hopkins, die in dit stuk centraal staan.²⁷

Kees Both

Hoevelaken, mei 2009

Kees Both is pedagoog en natuurliefhebber. Hij studeerde pedagogiek na zijn opleiding tot onderwijzer en was achtereenvolgens werkzaam als onderwijzer op lagere scholen, leerplanontwikkelaar voor natuuronderwijs voor het basisonderwijs, landelijk inhoudelijk coördinator voor het Jenaplanonderwijs. Daarnaast docent in nascholingscursussen voor leerkrachten op de terreinen van natuuronderwijs en Jenaplanonderwijs. Bovendien actief in natuurverenigingen, in een landelijk werkverband voor theologie en natuurwetenschap en in het Franciscaans Milieuproject Stoutenburg. Vanaf het jaar 2000 een intensifiëring wat betreft de relatie kind – natuur, als publicist (zie www.springzaad.nl voor een aantal publicaties), lobbyist en adviseur. Werkt aan een grotere publicatie over de samenhang van pedagogiek, feministische zorgethiek en ecofeminisme rond het concept 'zorg voor de natuur'. Kees Both verzorgde inleidingen tijdens de Zomerweek 2008 van Aardewerk.

26 Ik houd me zeer aanbevolen voor verwijzingen naar Rooms-katholieke theologen die in het kader van ecologische theologie aan het werk van Hopkins refereren.

27 Zie over dat verband ook verschillende bijdragen in Elzinga & Hogenhuis (red.)(2000).

Genoemde literatuur

- Bavel, T.J. van (1980), Kosmische christologie of theologie van de natuur. Een verkenning rond de theologie van Joseph Sittler. *Tijdschrift voor Theologie*, 20 (3): 280-304
- Boer, Th. De (1989), *De God van de filosofen en de God van Pascal. Op het grensgebied van filosofie en theologie*. 's - Gravenhage: Meinema
- Bouma - Prediger, S. (1995), *The greening of theology. The ecological models of Rosemary Radford-Ruether, Joseph Sittler, and Jürgen Moltmann*. Atlanta: Scholars Press
- Bouma - Prediger, S. & P. Bakken (eds.) (2000), *Evocations of grace. The writings of Joseph Sittler on ecology, theology, and ethics*. Grand Rapids: Eerdmans
- Bradley, I. (1997), *Keltische spiritualiteit*. Zoetermeer: Meinema
- Bronzwaer, W. (red.)(1984), *Gerard Manley Hopkins- Gedichten. Keuze uit zijn poëzie met vertalingen en commentaren*. Baarn: Ambo
- Deignan, K. (ed.)(2003), *When the trees say nothing. Thomas Merton's writings on nature*. Notre Dame (IN): Sorin Books
- Erkelens, H. van (red.)(1989), *Gebrokenheid van de schepping*. Kampen: Kok
- Elzinga, Chr.& Chr. Hogenhuis (red.)(2000), *Grond onder onze voeten. Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Kok
- Honig, A.G. (1968), *De kosmische betekenis van Christus*. Kamper Cahier nr. 7. Kampen: Kok
- McFague, S. (1997a), *Het lichaam van God. Een ecologische theologie*. Zoetermeer: De Horstink
- McFague, S. (1997b), *Super, Natural Christians. How we should love nature*. London: SCM Press
- McFague, S. (2008), *A new climate for theology. God, the world, and global warming*. Minneapolis: Fortress
- Neven, G.W. (1989), *Schepping als profetie*. Kamper Cahier nr. 66. Kampen: Kok
- Santmire, H.P. (1985), *The travail of nature. The ambiguous ecological promise of Christian theology*. Minneapolis: Fortress
- Santmire, H.P. (2000), *Nature reborn. The ecological and cosmic promise of Christian theology*. Minneapolis: Fortress
- Schaefer, H. (2006), Geschonken schoonheid. *VolZin*, 6 oktober
- Segaar, J., e.a. (1962), Het bittere raadsel van de goede schepping. Themanummer van *Wending*, jrg. 17, nr. 5/6
- Thornton, J.F & S.B. Varenne (eds) (2003), *Moral beauty, God's grace. Major poems and spiritual writings of Gerard Manley Hopkins*. New York: Vintage
- Wildman, W.J. (1988), The theology of Sally MacFague. *Boston Collaborative Encyclopedia of Modern Western Theology*. Retrieved May 20, 2009 from http://people.bu.edu/wwildman/WeirdWildWeb/courses/mwt/dictionary/mwt_themes_909_mcfague.htm

Ik wil
de wereld wel redden als het moet.
Als iemand mij zou vragen:
'Kun je de wereld redden?'
'Wanneer?'
'Nu'
'Nu?'
'Ja, nu meteen. Er is geen seconde te verliezen!
dan zou ik geen ogenblik aarzelen en de wereld redden,
nog voor ik had kunnen vragen hoe: daar zou geen tijd
voor zijn geweest. Ik kan alleen maar hopen
dat het niet ingewikkeld is.
Anders lukt het niet en is de wereld verloren.

Toon Tellegen

Ik Wou. Portretten door Ingrid Godon met teksten van Toon Tellegen, ingeleid door Annemie Leysen, Tielt: Lannoo, 2011, p. 89.